

FILOZOFSKI FAKULTET UNIVERZITETA U SARAJEVU

ODSJEK ZA SOCIOLOGIJU

**POJAM TRANZICIJE I NJENA
KONTEKSTUALIZACIJA U BH DRUŠTVU**

- ZAVRŠNI MAGISTARSKI RAD -

Mentor:

Prof. dr. Vedad Muharemović

Kandidat:

Naser Mehmedović

Sarajevo, 2022.

SADRŽAJ

SADRŽAJ	1
1. UVOD.....	2
1.1. Prikaz strukture rada	3
1.2. Metodološki okvir rada	4
1.2.1. Problem, predmet i ciljevi istraživanja	4
1.2.2. Sistem hipoteza.....	5
1.2.3. Metode istraživanja.....	6
1.3. Skraćenice	6
2. POJAM TRANZICIJE.....	7
3. TIPOVI TRANZICIJE U DRUŠTVENOJ TEORIJI	10
3.1. Politička tranzicija – Demokratizacija	11
3.2. Ekonomska tranzicija.....	17
3.3. Sociokulturna tranzicija	21
4. PERSONALNI I KOLEKTIVNI IDENTITET U TRANZICIJSKIM DRUŠTVIMA.....	25
4.1. Vrste identiteta	26
4.2. Nacionalni i građanski identitet u postsocijalističkim društvima	27
4.3. Problem nacionalnog identiteta u bh društvu.....	31
5. BOSANSKOHERCEGOVAČKA DRUŠTVENA STVARNOST I PROBLEM TRANZICIJE.....	36
5.1. Hibridni režim ili nepotpuna demokratija	38
5.2. Ekonomski aspekti tranzicije u BiH.....	46
5.3. Posljedice tranzicije po bosanskohercegovačko društvo	52
6. ZAKLJUČAK.....	58
7. LITERATURA	61

1. UVOD

Nakon završetka rata 1995. godine značajno mjesto u javnom, političkom i, nešto manje, u naučnom diskursu u Bosni i Hercegovini zauzima pojam *tranzicija*, koji je trebao objasniti stanje u kojem se društvo nalazilo, ali je prvenstveno poslužio kao alibi vladajućim strukturama za lošu socioekonomsku i političku situaciju u zemlji. Međutim, Bosna i Hercegovina nije jedina država koja je bila opterećena tim pojmom. Tranzicija postaje zajednička odrednica za čitavu skupinu zemalja Srednje, Istočne i Jugoistočne Evrope u kojima je došlo do urušavanja socijalističkog sistema nakon pada Berlinskog zida 1989. godine. Cilj je bio preći, izvršiti tranziciju, iz planske u tržišnu privredu, te iz jednopartijskog političkog sistema u višepartijski demokratski sistem. Pojam *tranzicija* postaje sinonim tih promjena.

Tranzicijski putevi bivših socijalističkih zemalja bili su različiti, ovisno o početnoj poziciji ali i spremnosti društva na promjene, neki su bili uspješni, a neki ne. Neke zemlje su brzo izašle iz tranzicijske krize, koja je neminovnost, a koja se manifestuje kroz ekonomsku i političku nestabilnost, pad životnog standarda, korupciju, sumnjivu privatizaciju, veliku nezaposlenost i sl. Mnoge od tih zemalja okončale su tranzicijski put i ostvarile njegov konačni cilj – postale su članice Evropske unije (EU). Bosna i Hercegovina, nažalost, nije jedna od njih, nego se guši u vlastitom besmislu, bez jasne vizije, odlučnosti i političke volje da okonča davno započete procese političke, ekonomske i društvene transformacije kako bi postala funkcionalna država i dobila status kandidata za članstvo u EU, kao jedina republika bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) koja još uvijek nije postigla taj cilj.

»Tranzicijski diskurs« već nekoliko godina nije u fokusu, prestao je biti dominantna tema i gotovo da je isčezao iz sociološke literature, pa i u Bosni i Hercegovini koja još uvijek nije završila svoj tranzicijski put. Upravo zbog toga smatramo da je važno aktuelizirati ovu temu, i napraviti retrospektivu u teorijskom propitivanju samog pojma tranzicije ali i njene kontekstualizacije u bosanskohercegovačkom društvu. To propitivanje neće biti usmjereno ka traženju krajnjeg smisla ove vrste društvenih promjena, nego, kao što akademik Filipović (2005, 8) kaže: „bitno je da se procesi kojima smo podvrgnuti razmatraju i analiziraju neposrednije i sadržajnije, tj. bez dalekih implikacija i traženja smisla takvih kretanja uopće, nego s obzirom na konkretnost kretanja i društvenih fenomena koji se u tim procesima javljaju, kao i posljedica koje takva kretanja proizvode po ljude neposredno“.

1.1. Prikaz strukture rada

Rad će biti sastavljen iz uvoda, radnog dijela koji će biti podijeljen u četiri poglavlja kao i zaključka.

U poglavlju “Pojam tranzicije” govorićemo o generalnoj upotrebi pojma tranzicije, njegovom etimološkom značenju, te ga objasniti i ponuditi njegovu definiciju iz sociološke perspektive.

Naredno poglavlje, koje je svojevrsni nastavak prvog, “Tipovi tranzicije u društvenoj teoriji” ima za cilj, oslanjajući se na referentne izvore, da pokaže da je tranzicija širi pojam od pojma demokratizacije i da se ne može svesti samo na političke promjene. Ustvari, u ovom poglavlju će demokratizacija biti prikazana samo kao jedan segment tranzicije, pored kojeg postoje i drugi kao što su ekonomski i sociokulturni segmenti. U pojedinačnom prikazu ovih segmenata tranzicije, o demokratizaciji ćemo govoriti u općem značenju *promjene autoritarnog režima u demokratski*, odnosno kako dolazi do promjene režima i kada neki sistem možemo smatrati demokratskim ili konsolidovanim demokratijom. Ekonomski i sociokulturni aspekt bit će predstavljeni u kontekstu bivših socijalističkih zemalja, u kojima je i došlo do tranzicije u njenom najpotpunijem značenju. Pored analize samih promjena do kojih je došlo u ovim zemljama, a koje su bile dramatične i predstavljale su raskid sa, gotovo, pola stoljeća dugom tradicijom, pokušaćemo detektovati i neke od faktora zbog kojih tranzicija nije dala željene rezultate u pojedinim zemljama.

Velike promjene sa sobom donose i promjene u poimanju identiteta. Urušavanje jednog sistema vrijednosti ostavlja prazninu koja mora biti popunjena nekim drugim izvorima personalne i kolektivne identifikacije. Upravo ovo poglavlje, “Personalni i kolektivni identitet u tranzicijskim društvima”, ima za cilj da pokaže koja su to osnovna izvorišta koja popunjavaju tu prazninu, naročito na prostoru bivše SFRJ u kojoj je postojao pokušaj izgradnje/nametanja nekog nadnacionalnog identiteta kojim bi se ublažili brojni antagonizmi i etničke razlike koje su postojale na tom prostoru. U ovom poglavlju će biti tretirano i pitanje nacionalnog-građanskog identiteta u Bosni i Hercegovini, odnosno problema identifikacije svih njenih građana sa državom kao centralnim toponimom kolektivne identifikacije.

U poglavlju „Bosanskohercegovačka društvena stvarnost i problem tranzicije“ pokušaćemo sve ono što je teorijski izloženo u prethodnim poglavljim konkretizirati i

kontekstualizirati u okvire bosanskohercegovačke stvarnosti kako bi detektovali glavne probleme koji koče uspješno okončanje tranzicijskog puta Bosne i Hercegovine, ali ćemo i pokušati pojasniti specifičnu i znatno težu poziciju Bosne i Hercegovine u odnosu na druge tranzicijske zemlje. Također, u ovom poglavlju biće navedene, po našem sudu, i ključne posljedice izazvane načinom vršenja tranzicijskog procesa za ukupne odnose i stanje u našem društvu, a koje bitno utječu na život običnih ljudi. Prilikom pisanja ovog poglavlja biće korišteni, komparirani i analizirani podaci i izvještaji relevantnih svjetskih organizacija, domaćih statističkih agencija i drugih institucija, iz različitih vremenskih perioda s ciljem dobijanja što potpunije slike stanja u Bosni i Hercegovini, ali i njene pozicije u odnosu na susjedne zemlje.

U zadnjem poglavlju biće iznesena zaključna razmatranja i sažetak onoga što je predstavljeno u teorijskom i empirijskom dijelu rada.

1.2. Metodološki okvir rada

1.2.1. Problem, predmet i ciljevi istraživanja

Problem istraživanja: Svaka vrsta društvene promjene sa sobom donosi neizvjesnost i brojne posljedice, pa tako i tranzicija sa kojom je trebalo doći do potpune transformacije unutar postsocijalističkih društava. Pretpostavljalo se, i od aktera promjena ali i nauke, da će te promjene izazvati brojne „potrese“ i dovesti do privremene stagnacije društava, te da će uspješnost transformacije ovisiti od ambijenta i početnih uslova u kojima se promjene odvijaju. Međutim, u većini slučajeva proces tranzicije je trajao duže nego što se pretpostavljalo, a nije dao ni očekivane rezultate. To je naročito izraženo u slučaju bivših republika SFRJ (osim Slovenije koja spada u zemlje sa najuspješnijim i najbrže završenim procesom tranzicije), za koje se vjerovalo da su imale najbolju polaznu poziciju, jer je samoupravni socijalizam u SFRJ predstavljao sredinu između dirigirane i tržišne ekonomije. Ali, upravo u tim republikam, naročito u Bosni i Hercegovini, tranzicija izaziva brojne probleme, koji su još uvijek aktuelni i koji priječe razvoj, konkurentnost i rast životnog standarda. Dakle, Bosna i Hercegovina i druge republike, nisu uspjele uspješno proći kroz tranziciju iako u njima formalno postoje demokratske institucije, redovno se održavaju slobodni višestranački izbori, postoje slobodni mediji, slobodno tržište, privatna imovina i slično. Ipak, suštinska transformacija, prije svega vrijednosnog sistema je izostala, što za posledicu ima prividnu demokratiju, visok nivo korupcije i slabo razvijenu političku kulturu, koja može biti ključni faktor u razumijevanju demokratije i interesa građana za izgradnju demokratskog društva

i mehanizama kontrole vlasti. Čak se u nekim istraživanjima kao bitan razlog pada građanskih aktivnosti u posttranzicijskom periodu u „novim demokratijama“ navodi „(ne)razumijevanje prirode demokratije od strane postkomunističkih građana - npr. shvatili su to kao priliku (tj. slobodu) da budu politički neaktivni“ (Kirbiš 2013).

Predmet istraživanja: Predmet istraživanja u ovom magistarskom radu biće pojam tranzicije i vrste tranzicije koje se pojavljuju u društvenoj teoriji, ali i sam tok i posljedice tranzicije konkretno u Bosni i Hercegovini. Također, zasebno će biti tematizirano pitanje personalnog i kolektivnog identiteta u tranzicijskim društvima, sa osvrtom na dominantni tip kolektivnog identiteta u bh društvu, tj. nacionalni identitet.

Ciljevi istraživanja:

1. Naučni cilj istraživanja

Pisanje ovog rada ima za cilj sistematizirati i proširiti stručno znanje o pojmu i vrstama tranzicije, kao bitnom segmentu promjena koje karakteriziraju savremena društva, te na osnovu tih teorijskih saznanja detektovati temeljne probleme i posljedice sa kojima se suočava bosanskohercegovačko društvo na svom tranzicijskom putu.

2. Društveni cilj istraživanja

Ovaj rad može poslužiti akterima javnog i političkog života kao smjernica za detektovanje slabosti i prepreka zbog kojih je došlo do zastoja u demokratskim procesima i razvoju zemlje, kao i zastoja na putu ka članstvu u EU. Također, rad može poslužiti kao osnova za dalja istraživanja na ovu temu.

1.2.2. Sistem hipoteza

Generalna hipoteza:

- Formalno ili nominalno-institucionalno prihvatanje demokratije u političkoj, pravnoj i ekonomskoj sferi ne garantuje uspješnost tranzicije neke zemlje.

Pomoćne hipoteze:

- Rat, složena unutrašnja struktura, te etnički princip za učešće u vlasti i kandidiranja na važne političke i državne funkcije otežavaju tranzicijski put Bosne i Hercegovine.

- Nestabilnost političke vlasti u Bosni i Hercegovini u periodu tranzicije dovodi do nestabilnosti u socioekonomskoj sferi, usporava ekonomski razvoj, te ima snažnu refleksiju na socijalnu sliku društva.

1.2.3. Metode istraživanja

Prilikom izrade magistrarskog rada dominantno će se koristiti deskriptivna metoda, metoda kompilacije, metoda analize sadržaja i komparativna metoda pomoću kojih će se analizirati i citirati naučna i stručna djela (knjige, članci, eseji), izvještaji državnih tijela, agencija i relevantnih međunarodnih organizacija, te vršiti usporedba podataka kako bi što objektivnije bila opisana i obrađena pitanja u vezi ove tematike.

1.3. Skraćenice

APD - Ankete o potrošnji domaćinstva

ASBIH - Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine

BDP – Bruto domaći proizvod

BIH – Bosna i Hercegovina

BTI - Bertelsmann Transformation Index

CPI - Indeks percepcije korupcije

EBRD - Evropske banke za obnovu i razvoj

EU – Evropska unija

EUROSTAT - Statistički ured Evropske unije

FBIH – Federacija Bosne i Hercegovine

HDZ BIH - Hrvatska demokratska zajednica Bosne i Hercegovine

MMF – Međunarodni monetarni fond

MOR – Međunarodna organizacija rada

NATO - North Atlantic Treaty Organisation

PDP - Partija demokratskog progresa

PSBiH – Parlamentarna skupština BiH

RS – Republika Srpska

SAD – Sjedinjene Američke Države

SBB – Savez za bolju budućnost

SDA – Stranka demokratske akcije

SDP BIH – Socijaldemokratska partija BiH

SDS - Srpska demokratska stranka

SFRJ - Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija

SME – Sektor malih i srednjih preduzeća

SNSD – Savez nezavisnih socialdemokrata

SSP - Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju

SSSR - Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika

TI BIH - Transparency International u Bosni i Hercegovini

USD – Američki dolar

WB - World Bank (Svjetska banka)

2. POJAM TRANZICIJE

Nakon posljednjih predsjedničkih izbora u SAD, održanih krajem 2020. godine, i peripetija oko izbornog pobjednika, Joe Biden je dobio odobrenje američke Uprave za opće poslove da proces *tranzicije* vlasti s Trampove administracije na novu državnu upravu može početi.¹ Ovo je jedan od brojnih primjera u kojima se pojam *tranzicija* može upotrijebiti i uglavnom označava neku vrstu *promjene ili prijelaza*.

Pojam *tranzicija* je latinskog porijekla i izveden je iz latinskog glagola *transeo* koji ima osnovno značenje *prijeći, prelaziti, prevesti*. Ovaj glagol se uvijek javlja u značenju prelaska, npr. prelaska na drugu obalu rijeke, prelaska iz jedne u drugu političku, socijalnu ili religijsku grupu, preći preko neke prepreke ili na drugu stranu, preći s jednog mjesta na drugo, preći iz jednog stanja u drugo i još niz sličnih značenja. Iz ovog je glagola onda izvedena imenica *tranzicio-onis* (f), a u značenju *prelaženje*, pa i *prijelaz*, npr. k drugoj strani ili strani, u drugi stalež ili drugačiji položaj. Kao što možemo vidjeti upotreba riječi *tranzicija*, u našem jeziku, veoma je slična osnovnom značenju te riječi u latinskom jeziku i u našoj upotrebi znači *prelaženje, prijelaz, premještanje* i sve što označava kretanje s jednog mjesta na drugo. (Filipović 2005, 12)

U političkoj literaturi ovaj termin se koristi uglavnom da bi se označio proces transformiranja zatvorenih, autoritarnih političkih režima u otvorena, manje ili više stabilizirana demokratska društva i poretke koje karakterizira pluralizam i nepristrana pravila tržišne i političke izborne utakmice. Sa ekonomskog aspekta, najjednostavnije kazano, to je proces prijelaza iz netržišne, planske, dirigirane privrede u tržišnu privredu u kojoj ključnu ulogu imaju privatno vlasništvo, otvoreno tržište i slobodno preduzetništvo.

Međutim, sa sociološkog stanovišta proces *tranzicije* podrazumijeva širok spektar društvenih promjena i nije ga moguće svesti samo na političko-ekonomsku dimenziju. Sociologija je nauka koja se, između ostalog, bavi društvenim promjenama, koje su upravo i glavne karakteristike modernih društava. Zato možemo kazati da je *tranzicija* globalni proces, jer se gotovo sva društva u savremenom svijetu nalaze u procesu *tranzicije*: visoko razvijena društva idu od industrijskih ka postindustrijskim, postsocijalistička od autoritarnog ka pluralističkom

---

¹ <http://rs.n1info.com/Svet/a675899/Priprema-se-proces-prenosa-vlasti-u-SAD-Bajden-imenovao-clanove-svog-kabineta.html>

društvenom sistemu, zemlje trećeg svijeta od tradicionalnog ka industrijskom društvu i slično. Društvene promjene uvjetovane su raznim faktorima: ekonomskim stanjem, industrijskim razvojem, naučnim dostignućima, političkim odnosima, socijalnim uslovima, kulturom i slično, te kao takve obuhvataju promjene društvene strukture ali i društvenih vrijednosti.

U sociološkoj tradiciji postoje dva osnovna pristupa u objašnjavanju društvenih promjena, a to su ustvari dva osnovna smjera u kojima se razvijala sociologija: marksistički i građanski (pozitivistički). Prvi vuče korijene od Saint-Simona, a razvio ga je Karl Marx. Promjene u društvenoj (ekonomskoj) strukturi, kao bazi, proizvode promjene u društvenoj nadgradnji, odnosno u vrijednosnoj sferi, koje se, obično, u konkretnim historijskim okolnostima, odvijaju na revolucionaran način. Drugi pristup ili pravac vuče korijene od Comtea i njegovog učenja o evoluciji društvenog razvoja zasnovanog na idejnim, unutrašnjim činiocima, a artikulirao ga je Weber sa teorijom o kulturnim, odnosno vrijednosnim faktorima (konkretno, protestantskom etikom) kao osnovnim preduslovima i pokretačima društvenih promjena, pa i onih koje se dešavaju u društvenoj strukturi.

Imajući u vidu kazano, možda je najbolje tranziciju definirati, kako to predlaže Peračković, kao „*proces društvene promjene, kako društvene strukture tako i društvenih vrijednosti, s ciljem stvaranja nove strukture i novih društvenih vrijednosti kao smjernica za nove (poželjne) oblike društvenog djelovanja*“ (Peračković 2004, 489). Ova definicija je naročito korisna za definiranje promjena do kojih je došlo u bivšim socijalističkim zemljama jer uključuje sve faktore usljed kojih je došlo do promjena, ali i sve aspekte društva u kojima su se promjene desile. Kao što sam Peračković navodi, citirana definicija u sebi objedinjuje tri teorijska pristupa:

1. Teorija ekonomske i političke tranzicije – kao strukturalni pristup kojim se promatraju promjene u društvenoj (ekonomskoj, političkoj, pravnoj) strukturi,
2. Teorija društvene transformacije – kao sociokulturni pristup koji strukturalni model proširuje analizom promjena u društvenim vrijednostima, te
3. Teorija modernizacije – kao sociohistorijski model koji sve to zajedno stavlja u konkretan povijesni kontekst, uključujući i aspekt tehničkog razvoja. (Peračković 2004, 489)

Nakon pada Berlinskog zida, 1989. godine, i početka velikog vala političko-ekonomskih promjena u zemljama Srednje, Istočne i Jugoistočne Evrope pojam tranzicije postaje sinonim tih

promjena ali i kompletnog procesa transformacije društava nakon pada socijalističkih režima. Zato Ivan Cifrić, s pravom, smatra da je istraživanje i razumijevanje tranzicije neodvojivo od istraživanja transformacijskih procesa i da ta dva pojma treba razlikovati. Ovi pojmovi se međusobno odnose kao ciljevi i stvarnost, norma i praksa, poželjno i ostvareno, moguće i realno. Dakle, tranziciju treba shvatiti kao *normativni cilj*, ono čemu se teži – npr. kao „tranzicija prema demokratiji“, a transformaciju kao *konkretne promjene društvene strukture*:

Polazeći od poimanja tranzicije kao poželjnog cilja, tj. njezinog normativnog postavljanja, možemo društvene promjene shvatiti preduvjetom promjena jednog režima u pravcu drugog, tj. kao konkretne uvjete i prostor tranzicije. Te uvjete, odnosno promjene u socijalnom prostoru shvaćamo kao procese transformacije konkretnih društvenih struktura. Oni se, za razliku od normi, odnose na promjene realnosti – institucionalne, industrijske i gospodarske strukture te kulturnog sklopa nekog društva. (Cifrić 1996, 137)

Valja na početku naglasiti da promjene do kojih je došlo u bivšim socijalističkim zemljama nisu nastale kao rezultat društvene evolucije, kroz dugotrajnu društvenu transformaciju, usljed modernizacije i društvenog razvoja, nego su nametnute „odozgo“ kroz naglu vrijednosnu i strukturalnu promjenu, što može biti i ključni razlog velikog broja problema sa kojima su se susrele zemlje u tranziciji, a naročito one sa prostora bivše SFRJ.

3. TIPOVI TRANZICIJE U DRUŠTVENOJ TEORIJI

U društveno-političkim naukama pojam *tranzicija* počinje se koristiti sedamdesetih godina kako bi se pojmovno odredile velike društvene promjene koje su počele polovinom 19. stoljeća i traju do danas. Tu se, u prvom redu misli na intervale promjena iz jednog u drugi oblik političkog režima, koji, obično, podrazumijeva i promjene ekonomskog sistema, te promjene u sociokulturnoj sferi. Padom Berlinskog zida tranzicija postaje obavezno područje izučavanja u društvenim naukama, pa se čak za sistem znanja o tranziciji i tranzicijskim procesima upotrebljava termin *tranzitologija*, s intencijom da se ona razvije u zasebnu društveno-teorijsku disciplinu. Najznačajniji autori koji su se bavili tranzicijom su Dankwart A. Rustow (*Transitions to democracy: Toward a dynamic model, 1970.*), Guillermo O'Donnell i Philippe C. Schmitter (*Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives, 1986.*), Samuel P. Huntington (*The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century, 1991*), Juan Linz i Alfred Stepan (*Problems of democratic transition and consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe, 1996*), Wolfgang Merkel (*Teorije transformacije: demokratska konsolidacija postautoritarnih društava, 1999*) i drugi.

Postoje dvije osnovne škole mišljenja u teoriji o demokratskoj tranziciji, poznate kao *funkcionalistička* i *genetska (teorija aktera)*. Prva, kao ključne faktore, koji utječu na promjenu političkog sistema, uzima strukturalne – posebno ekonomske i socijalne – odrednice i smatra da su promjene režima uvjetovane ekonomskim razvojem, kulturnim obrascima ili jednostavno *modernizacijom*. S druge strane, genetska škola prednost daje konjuktivnim i voljnim varijablama, a posebno političkim odrednicama promjene režima, te stoga naglašava važnost političkog izbora i strategije aktera tokom procesa tranzicije (Pridham i Vanhanen 2003, 16 - 17). Dakle, „osnovna teorijska podjela unutar studija transformacije poredaka i tumačenja političkih promjena koje vode demokratizaciji iskazuje se između strukturalnoga pristupa koji teži strukturalnim i »konfiguracijskim« objašnjenjima i tranzicijskog pristupa koji u središte stavlja proces promjene po sebi, tj. slijed događaja i strategijskih pomaka aktera“ (Maldini 2007, 784). Također, ovisno o intenzitetu i brzini promjena vrlo često se pravi pojednostavljena podjela na evolucijski i revolucijski oblik tranzicije. U prvom slučaju do tranzicije dolazi postepeno, usljed modernizacije ili reforme (demokratizacije) postojećeg političkog poretka kroz kompromis i pregovore između stare političke elite i novih društvenih pokreta, a u drugom do promjena dolazi brzo, usljed masovne društvene mobilizacije.

Klasični teorijski model tranzicije (tranzicijski pristup), koji je u osnovi utemeljen na »trećem valu demokratizacije« (Huntington 1991), podrazumijeva nekoliko ključnih obilježja. Jedno od osnovnih obilježja tranzicijskoga modela jest *teorija aktera* kao temeljni pristup u objašnjenju demokratizacije, osobito njezinih uzroka. To znači da demokratizacija može nastati kao rezultat djelovanja političkih aktera, bez obzira na strukturne preduslove i specifičnosti društva. Drugo temeljno obilježje tranzicijskog modela jest slijed od *tri faze tranzicije* iz autoritarne vladavine u demokratiju kao opći obrazac uspostave demokratije u postautoritarnim društvima. Treće, tranzicijski model je pretpostavljao odgovarajuće *strategije aktera* (npr. paktovi među političkim elitama) kao primjerene obrasce političke transformacije. I konačno, taj model naglašava važnost *institucionalne konstitucije demokratije i izbora*.

Dakle, čini se da taj model tranziciju u osnovi svodi na političku promjenu, te da kao takav nije sasvim primjeren u objašnjenju tranzicije postkomunističkih društava, čija iskustva izazivaju gotovo sve njegove temeljne pretpostavke. Jer, promjene u postkomunističkim društvima svojim opsegom (dijelovima društva što ga obuhvataju) i posljedicama (političkim, ekonomskim, socijalnim i kulturalnim) znatno nadmašuju nivo promjene političkoga poretka. (Maldini 2007, 783-784) Zato ćemo mi u ovom radu analizi pojma tranzicije pristupiti sa sociološkog stanovišta koje donekle nadilazi podosta skućene okvire modela demokratske tranzicije, jer pored neminovno zastupljenog tematiziranja transformacije političkog institucionalnog ustrojstva, također problematizira i promjene ekonomske i sociokulturne sfere.

3.1. Politička tranzicija – Demokratizacija

Tranziciju političkog sistema određuje početak procesa raspadanja nekog autoritarnog režima, s jedne strane, i vraćanje ili uspostavljanje nekog oblika demokratije, vraćanje ili uspostavljanje nekog oblika autoritarne vladavine, s druge strane. Češći su slučajevi tranzicije iz autoritarnih režima ka demokratskom obliku vladavine, pa zato treba naglasiti da se pojmu tranzicija vrlo često pridaje oznaka *demokratska*, tako da dobijamo sintagmu *demokratska tranzicija* ili *demokratizacija*².

---

² Neki autori prave razliku između pojmova „demokratizacija“ i „redemokratizacija“, gdje se u prvom slučaju misli na političke sisteme koji su u procesu tranzicije ka demokratiji, a koji ranije nisu imali demokratska iskustva, dok se termin redemokratizacija koristi da bi označio tranziciju onih sistema, koji su imali neka demokratska iskustva koja je autoritarni režim dokinuo. Mi ćemo u ovom radu termin demokratizacija upotrebljavati bez gore pomenute distinkcije.

Demokratska tranzicija dogodila se u mnogim zemljama širom svijeta, ali na različite načine, a različiti načini i modeli tranzicije rezultirali su različitim ishodima. U nekim zemljama ti procesi odvijali su se dosta lagano, dok su u drugim imali visoku cijenu i na kraju rezultirali neuspjehom. Odgovor na pitanje zašto su neke zemlje uspjele u demokratizaciji, a druge ne, nije jednostavan, jer ne postoji garancija za siguran uspjeh tranzicije ka demokratiji. Dakle, to je suštinski neizvjestan proces. Ipak, među teoretičarima postoji saglasnost da načini i karakteristike tranzicijskog procesa značajno utječu na završetak tranzicije i izgled demokratske konsolidacije.

Ovisno od toga da li se procesi odvijaju evolucijski ili revolucijski, odnosno postepeno ili brzo, mirnim ili nasilnim putem zavisice i uspjeh demokratije u posttranzicijskom periodu. Obično su evolucijski i mirni procesi tranzicije dosta uspješniji i rezultiraju stabilnim demokratskim uređenjem, kao što je bio slučaj u Južnoj Koreji sredinom 1980-ih godina. Revolucionarne promjene su nagle, obično nasilne i imaju efekat sniježne grudve. Osnovni cilj ovakvog načina jeste ukloniti stari režim, a šta će ga zamijeniti nije jasno definisano: demokratija, teokratija ili nova diktatura. Primjeri ovakvog načina tranzicije su revolucije u Iranu 1979., Filipinima 1986., Rumuniji 1989. i slično. U ovim slučajevima revolucija je bila prvi korak tranzicije, ali je nastavak tranzicionog procesa bio neophodan da bi se riješio nezavršeni posao naglog kolapsa sistema. Mnoge od država koje su proces tranzicije započele revolucijom ni dan danas nisu postigle potpunu demokratizaciju.

Uopšteno govoreći, proces tranzicije počinje od trenutka kada se autoritarni sistem počinje razgrađivati, kroz konstitutivnu fazu nove demokratije, do njene inauguracije i ranog djelovanja. Kao što smo već kazali, postoje različiti načini početka i toka odvijanja tranzicijskih procesa, a Stradiotto i Guo svrstali su ih u četiri osnovne kategorije:

1. **Konverzija** - kada elite na vlasti preuzmu vodeću ulogu u demokratizaciji. Ovakav način tranzicije opisuje se kao "reforma vođena režimom", "liberalizacija pokrenuta režimom" ili "promjena odozgo". Dakle, nosioci promjena jesu postojeće elite, one pokreću i vode procese reformi. Primjeri takvih tranzicija su Španija, Brazil, Tajvan, Mađarska, SSSR, Bugarska i Čile.³

---

³ Promjene režima na ovaj način Hantington naziva transformacijama: „U transformacijama oni koji su na vlasti u autoritarnom režimu preuzimaju vodeću ulogu u ukidanju tog režima i njegovoj promjeni u demokratski sistem... Transformacija zahtijeva da vlada bude jača od opozicije. Slijedom toga, to se dogodilo u dobro uspostavljenim vojnim režimima gdje su vlade jasno kontrolirale krajnja sredstva prisile prema opoziciji i / ili prema

2. **Kooperacija** - demokratizacija je rezultat zajedničkog djelovanja vlade i opozicionih grupa. "Pakt", "dogovorena tranzicija" ili "kompromis" opisuju glavnu karakteristiku ovog načina tranzicije. Promjene se događaju unutar i izvan postojeće elite, a reforme se odvijaju kroz zajedničku saradnju vlasti i opzicije. Politički proces koji vodi ka kooperativnoj tranziciji često je obilježen štrajkovima, protestima i demonstracijama s jedne strane, te represijom, policijskim nasiljem s druge strane. Ciklusi protesta i represije na kraju dovode do pregovaračkih sporazuma između vlade i opozicije. To se desilo u državama kao što su Poljska, Čehoslovačka, Mongolija, Nikaragva, Urugvaj, Bolivija, Honduras, El Salvador, Južna Koreja i Južna Afrika.
3. **Kolaps** - Opozicione grupe imaju glavnu ulogu u ostvarivanju demokratije, a autoritarni režim propada ili biva srušen. "Svrgavanje vođeno opozicijom" ili "promjena odozdo" glavne su odrednice ovog načina tranzicije. Kolaps obuhvaća tranziciju vođenu revolucijom ili državnim udarom. Takve zemlje uključuju Portugal, Grčku, Argentinu, Filipine, Rumuniju i Istočnu Njemačku.
4. **Intervencija izvana** - strana vojna intervencija koristi se za uklanjanje autoritarnog režima, a dešava se kada dominantna vanjska sila sruši postojeći režim. Obično su to ekstremno diktatorski režimi u kojima nije tolerisana nikakva opozicija, pa do promjena nije moglo doći iznutra, nego jedino posredstvom neke dominantne strane sile. Kada dođe do rušenja režima na ovaj način vladari bivaju prisilno uklonjeni i uglavnom su suočeni sa smrću, progonom ili zatvorskom kaznom. Strana intervencija dovela je do promjene režima u zemljama poput Grenade, Paname, Afganistana i Iraka. (Stradiotto i Guo 2010, 16-21)

Tranzicija ili preciznije kazano transformacija nekog autoritarnog režima u demokratski je složen i dugotrajan proces. U svojoj osnovi podrazumijeva tri ključne faze: „(1) kraj autoritarnog režima; (2) uspostavljanje demokratskog režima; i (3) konsolidacija demokratskog režima“ (Huntington 1991, 35). Slično ovoj podjeli, Philippe Schmitter također razlikuje tri faze u *idealnotipskom* procesu uspješne promjene autoritarnog u demokratski sistem, a to su „*liberalizacija, demokratizacija i konsolidacija*“ (Schmitter, 1985., Prema: Merkel, 1999, str. 127).

---

autoritarnim sistemima koji su bili ekonomski uspješni, poput Španjolske, Brazila, Tajvana, Meksika...“ (Huntington 1991, 124-125)

Ovo je osnova na kojoj se bazira, ako ne opća teorija, onda opća pretpostavka o neminovnom linearnom slijedu triju faza specifičnih za proces demokratske tranzicije.

Jasan znak da je počela tranzicija jeste kada autoritarni režim postepeno počne mijenjati vlastita pravila da bi omogućio više prava pojedincima i grupama zbog unutarnjeg ili vanjskog pritiska. Pružanje ove vrste ograničenih ustupaka, koji dovode do djelimičnih institucionalnih promjena ali samo do te mjere da ne ugrožava vlast autoritarne elite obično se naziva *liberalizacijom*. Dakle, „pod liberalizacijom mislimo na proces ostvarivanja određenih prava koja štite i pojedince i društvene skupine od proizvoljnih i ilegalnih djela počinjenih od strane države ili trećih strana“ (O`Donnell i Schmitter 2006, 28). Za pojedinca to znači: nepovredivost doma i korespondencije; pravo na odbranu u poštenom suđenju; slobodu govora, kretanja i slično. Za grupe znači slobodu udruživanja, oslobađanje od kažnjavanja zbog neslaganja s politikom vlade i slično. Međutim, ovi ustupci – davanje određenih prava pojedincima i grupama - u ranoj fazi tranzicije ne znače demokratizaciju režima, jer još uvijek zavise od moći vlade koja je „proizvoljna i hirovita“ (O`Donnell i Schmitter 2006, 28). Upravo zbog ovog treba praviti kvalitativnu razliku između liberalizacije i demokratizacije. Liberalizacija je u osnovi odbrambena, jer je pokušaj autoritarnog režima da kontroliše promjene. Autoritarni režimi mogu liberalizirati društvo bez njegove demokratizacije – bez promjene stukture vlasti, bez odgovornosti prema građanima i građanskog sudjelovanja u vlasti. Ipak sa jačanjem liberalizacije jačaju i zahtjevi za demokracijom i ona postaje sve izvjesnija.

S druge strane, prema Morlinu, demokratizacija uključuje „stvarno priznavanje građanskih i političkih prava i, tamo gdje je potrebno, ... potpunu transformaciju u službi rekonstrukcije civilnog društva. Nastaju političke stranke i stranački sistem. Dolazi do organiziranja interesnih grupa, poput sindikata. Dolazi do razrade ili usvajanje glavnih demokratskih institucija i procedura koje će karakterizirati režim, poput izbornih zakona i određenog odnosa između izvršne i zakonodavne vlasti” (Morlino 1987, str. 55; prema: Pridham & Vanhanen, 2003, str. 18). Dakle, demokratizacija se odnosi na stvarno osiguravanje prava, obaveza i dužnosti i time na promjenu ponašanja političkog autoriteta. Ona podrazumijeva uspostavu osnovnih demokratskih institucija koje će biti temelj novom društveno-političkom uređenju, kao i uspostavu građanskog društva kao „zajednice slobodnih i jednakih pojedinaca koji su kao građani u svojim pravima i obvezama izjednačeni sa svim drugim članovima društva. Slobodni građanin, individuum, uspostavlja se kao

temeljni politički, ekonomski i pravni subjekt novog društva“ (Maldini 2002, 131). Postoje različiti modeli demokratije i vrlo je teško predvidjeti koji će lik demokratija poprimiti u određenoj zemlji. Međutim, postoje određeni „proceduralni minimumi“ koji se smatraju neophodnim elementima političke demokratije i za koje postoji opća saglasnost. „Tajno glasovanje, opće pravo glasa odraslih, regularni izbori, stranačko natjecanje, priznavanje udruženja i pravo pristupa, te izvršna odgovornost – čini se da su to u suvremenu svijetu sve elementi jednog takvog konsenzusa“ (O`Donnell i Schmitter 2006, 29).

Centralno je sada pitanje da li formalna, normativno-institucionalna uspostava demokratskog političkog sistema znači da je taj sistem uistinu demokratski? Odnosno, kada uistinu možemo govoriti o završetku procesa tranzicije i uspostavi stabilnog/konsolidovanog demokratskog sistema?

Pitanje demokratske konsolidacije je pitanje oko kojeg traje spor u društveno-političkoj teoriji. Postoje mnoge dileme oko kojih nema saglasnosti teoretičara: koji je vremenski okvir potreban za konsolidaciju neke postautoritarne demokratije, koje se institucije – političke, ekonomske i socijalne – moraju konsolidovati da bi se moglo govoriti o stabilnosti demokratskog sistema. Put konsolidacije nekog „mladog“ demokratskog sistema, njegovo trajanje i uspjeh ovise od niza unutrašnjih i vanjskih faktora. U najvažnije unutarnje faktore ubrajaju se: za kakvim preautoritarnim demokratskim iskustvima može posegnuti neka zemlja; karakter i dužina trajanja prethodnog autoritarnog režima; način sloma starog režima i toka tranzicije i slično. Dok, demokratska stabilnost susjednih država, međunarodna podrška, uključenost u nadnacionalne i međunarodne odgancije itd., predstavljaju važne vanjske faktore (Merkel 1999, 127).

W. Merkel u tekstu „Teorije transformacije: demokratska konsolidacija postautoritarnih društava“ (1999), navodi najznačajnije definicije onoga šta se podrazumijeva pod konsolidiranim demokratskim sistemom⁴, te predlaže analitičko sekvencioniranje nivoa konsolidacije i dopunjava

---

⁴ Demokratska tranzicija je završena kada je postignuta dovoljna saglasnost o političkim postupcima za dolaženje do jedne slobodno izabrane vlade, kada ona dolazi na vlast putem slobodnih izbora, kada je vlast podijeljena, i kad nijedna od tih grana vlasti ne uspijeva da ostvari dominaciju nad drugima i nad društvom izvan granica ustava i uobičajene prakse zasnovane na principu podjele vlasti“. (Linz i Stepan 1996, 3)

Pezerowski smatra demokraciju konsolidovanom kada određeni institucionalni sistem „postaje jedina igra u gradu“, tj, kada ni jedan relevantni akter ne djeluje izvan demokratskih institucija. Ghunter, Diamandouros, i Puhle smatraju da je demokratski režim konsolidiran kad sve politički relevantne skupine tretiraju sve središnje političke institucije kao jedini legitimni okvir djelovanja u natjecanju za političku vlast. Za Hantingtona „Demokracije su

ih „temeljnomo razinom intermedijarnoga interesnog posredovanja između društva i arena državnog odlučivanja. Takav model s više razina posjeduje četiri razine, čija konsolidacija počinje, doduše, istodobno, ali se okončava nakon razdoblja različite duljine.

1. *Institucionalna* konsolidacija: time označujem – odstupajući od Linza i Stepana – konsolidaciju središnjih ustavnih tijela i političkih institucija, kao što su državni poglavar, vlada, parlament, sudstvo i izborni sustav. Posredstvom normativnih i strukturirajućih uvjeta, kao i uvjeta koji ograničuju djelovanje, oni utječu na drugu (kao i na sljedeće) razinu intermedijarnoga interesnog posredovanja.
2. *Predstavnička* konsolidacija: ona dotiče razinu teritorijalnog (stranke) i funkcionalnog (savezi) predstavljanja interesa. Stanje konsolidiranosti prve i druge razine, kao i njihova zajednička konfiguracija odlučuju o tome hoće li treća razina
3. konsolidacija *ponašanja* doista smanjivati poticaje da moćni akteri – kao što su vojska, veleposjednici, poduzetnici, radikalni pokreti, tajne skupine ili populistično-karizmatične vođe – ostvaruju svoje interese izvan demokratskih institucija i protiv demokratski legitimiranih predstavničkih aktera. Ako su te tri prve razine umnogome konsolidirane, od njih potječu odlučujući impulsi u izgradnji građanskog društva koje podupire demokraciju.
4. Konsolidacija *civic culture* zaključuje stabilizaciju sociopolitičkog temelja demokracije. Ona može, kao što znamo iz istraživanja političke kulture “drugog vala demokratizacije” (1943.-1962.), trajati desetljećima i biti zapečaćena tek generacijskom smjenom (Almond/Verba, 1963., 1980.). Tek kad su dovršene sve četiri faze konsolidacije, može se govoriti o uvelike konsolidiranoj demokraciji koja je otporna na krize. (Merkel 1999, 129)

Ovako shvaćen pojam konsolidacije, kao što sam Merkel naglašava, jeste maksimalistički, ali demokratski sistem konsolidovan na ovaj način, tj. na sve četiri razine, mnogo je otporniji na razne destabilizirajuće faktore i njegova dekonstrukcija je mnogo teža. To znači da se ne smijemo zadovoljiti sa minimalističkom definicijom demokratije koja je svodi na „demokratske višestranačke izbore i uspostavu normativno institucionalne konstitucije demokratije“, jer izbori su mnogim postautoritarnim režimima dali „samo demokratsku legitimaciju“, a u suštini su i dalje

---

konsolidirane kad narod shvati da je demokracija rješenje problema tiranije, a ne nužno nešto drugo” (Merkel 1999, 127-128)

ostali nedemokratski⁵. Svođenje demokratije na izbore i „institucionalnu konsolidaciju“, koji su nužan uslov demokratskog poretka, predstavlja ono što se naziva *političkom demokratijom*. Međutim, taj koncept „zanemaruje potrebu aktivne uloge građana koji sudjeluju u politici i oblikuju demokratsku javnost u svrhu konstituiranja javnog interesa...i povećanja kontrole nad političkim elitama“. Dakle, (liberalna) demokratija, pored izbora i političkog natjecanja, treba da obezbijedi mehanizme koji „osiguravaju pouzdanost vlasti, građansku participaciju, kolektivne akcije i ostvarivanje širokog kruga građanskih i političkih sloboda...Ona je permanentni proces stalnoga povećavanja slobode pojedinca kroz sve veću participaciju, kontrolu političke vlasti i društveni razvoj upoće“ (Maldini 2007, 786-787).

3.2. Ekonomska tranzicija

Proces tranzicije nije usmjeren isključivo na političku sferu nego, kao što je to slučaj sa bivšim socijalističkim društvima, podrazumijeva i temeljne promjene ekonomskog poretka, koji se manifestira kao "proces prijelaza iz netržišnih gospodarstava u tržišna gospodarstva potaknut slomom totalnoga birokratskog podržavljenja vlasništva, upravljanja i političkog života u istočnoeuropskim zemljama kojima se nametnula potreba radikalnog reorganiziranja gospodarstva i društva te njihova usklađivanja s dostignućima visokorazvijenih zemalja i potrebama modernoga znanstveno-tehnološkog razvoja" (Baletić, Z., 1995. prema: Peračković, 2004, str. 489-490). Ekonomska tranzicija - iz planske, centralizirane državno-vlasničke u tržišnu, pluralističko-vlasničku - trebala je dovesti do makroekonomske stabilizacije, liberalizacije, privatizacije i prestrukturiranja privrede, tako da bi ubuduće ključnu ulogu trebali imati *privatno vlasništvo, otvoreno tržište, slobodno preduzetništvo, te stabilan i uravnotežen privredni sistem*. Da bi se desila uspješna tranzicija u sferi ekonomije potrebna je korjenita promjena u pravnoj i političkoj sferi kao osnovnim elementima društvene strukture. Tržišna ekonomija i privatno vlasništvo karakteristični su društvima koja se zasnivaju na liberalnoj demokratiji i višepartijskim sistemima, a ne društvima sa jednopartijskim sistemima, koja se zasnivaju na socijalističkoj ideologiji u čijoj osnovi se nalazi učenje o *privatnom vlasništvu kao uzroku napetosti, sukoba i nejednakosti u društvu*. Ili, kao što navodi Vojnić, „u povijesti novije civilizacije nije poznat društvenoekonomski i politički model koji je udovoljavao kriteriju ekonomske efikasnosti i političke demokratičnosti

---

⁵ Primjer takve prividne demokratizacije je Nigerija iz doba Majora – generala Ibrahima Babangida, koji je 1985. godine preuzeo vlast i obećao uspostavljanje demokratskih institucija i demokratsku legitimaciju vlasti putem višestranačkih izbora. Međutim, on je samo ojačao predsjedničku poziciju, a do stvarne demokratizacije nije došlo.

(kao i zaštite ljudskih prava i sloboda) a koji se nije temeljio na tri pluralizma koji se odnose na tržište, vlasništvo i političko ustrojstvo“ (Vojnić 2013, 162). Ukratko, „ekonomski model tranzicije podrazumijeva prije svega promjenu političkoga i pravnog okvira koja će omogućiti prijelaz iz jednostranačkoga sustava s društvenim vlasništvom i planskom privredom u višestranački s privatnim vlasništvom u tržišnoj privredi“ (Peračković 2004, 490).

U zemljama Istočne, Srednje i Jugoistočne Europe, koje su nosile prefiks socijalističke, postojali su društveno-ekonomski sistemi koji su za svoju osnovu imali razne oblike državne i društvene svojine, te komandnu privredu. Takva društva, u kojima država ima dominantnu ulogu u rukovođenju društvenim i ekonomskim aktivnostima, u naučnoj literaturi nazivaju se *etatističkim*, pa i tranzicija u njima „znači *tranziciju iz etatizma u kapitalizam*“ (Horvat 1999, 2). Treba napomenuti da se sve socijalističke zemlje nisu zasnivale na etatizmu, nego da su neke od njih razvile drugačije modele socijalističke privrede. Kao primjer možemo navesti bivšu Jugoslaviju koja se samo kratko bazirala na etatističkom modelu i već od 1950. godine razvija model *samoupravnog socijalizma* ili kako su ga nazivali »socijalizam s ljudskim licem«, koji je značio pomak ka slobodnom tržištu, radničkoj demokratiji i samoupravljanju, jer se država odrekla vlasništva nad proizvodnim kapitalom i transformirala ga u *društveno vlasništvo*, a radnici su postigli pravo da upravljaju svojim vlastitim preduzećima. To je bio početak dugog procesa u kojem se država postepeno povlačila iz ekonomije, preduzeća su postajala nezavisna, a ekonomska demokratija postala je prihvaćeni društveni cilj.

Četrdesetak godina socijalističkog režima, odnosno čak sedamdeset godina u Rusiji i većini ostalih bivših sovjetskih republika, nije samo razdoblje nedemokratskog političkog poretka, nego ujedno i razdoblje intenzivnih društvenih promjena i naglog industrijskog razvoja. Ta društva su, prije socijalizma, većinom bila industrijski nerazvijena, agrarna i uopće modernizacijski zaostala društva. Ali u socijalizmu, unatoč snažnoj državno-partijskoj kontroli, industrijski razvoj u tim društvima bio je izuzetno snažan, naročito u pedesetim i šezdesetim godinama. „On se najviše zasnivao na mogućnosti ekstenzivne uporabe domaćih sirovina te jeftine radne snage koja je dolazila iz poljoprivrednog sektora. U razdoblju između 1950. i 1970. godine *per capita* rast u Istočnoj Europi bio je 2,4 puta veći od europskog prosjeka. Industrijski doprinos nacionalnom proizvodu porastao je (ako je udio poljoprivrede 1,0) sa 1,3 1965. na 3,4 1983. u Bugarskoj, a sa 5,5 na 7,3 u istom razdoblju u Čehoslovačkoj (Turnock, 1997.:25). No, takav se ekstenzivan tip

razvoja, a zbog političke dominacije nad ekonomijom, ubrzo iscrpio i u 80-ima definitivno ušao u, nikada prevladanu, strukturalnu krizu“ (Zrinščak 2003, 138).

Skoro od samog početka uspostavljanja socijalističkih reživa počeli su se javljati brojni problemi u ekonomskom i privrednom sektoru, od nepostojanja ili neostvarivanja ličnih prava i osnovnih sloboda građana; preko niskog životnog standarda stanovništva, pa do neefikasnosti kolektivne svojine i načina upravljanja razvojem koji se na njoj zasniva. Svakako jedan od razloga neefikasnosti socijalističkog ekonomskog modela jeste pokušaj potpune egalitarizacije vrednovanja rada, što dovodi do nezadovoljstva upravljačkih struktura, s jedne strane, i do nemarnog odnosa prema poslu i radu od strane radnika, s druge strane. Također, modernizacijski procesi (urbanizacija, promjena obrazovne strukture, širenje masovne potrošačke kulture, emancipacija žena i sl.), koji su se odvijali uporedo sa industrijalizacijom, odvijali su se na neprirodan i „nasilan“ način, pa većina analitičara „govori o tzv. prisilnoj, devijantnoj ili djelimičnoj modernizaciji, odnosno modernizaciji kojoj su nedostajali neki njeni krucijalni elementi, prije svega slobodno tržište i demokratski politički odnosi“ (Zrinščak 2003, 139). Ovi problemi su naročito bili izraženi u SSSR-u i drugim zemljama *realnog socijalizma*, koji je nastao na temelju negacije i tržišta i demokratije, te je bilo potrebno uraditi značajne ekonomske i političke reforme kako bi se riješila kriza u koju je zapao realni socijalizam. Pojava samoupravnog socijalizma, koji se zasnivao na tržištu, radničkoj demokratiji i samoupravljanju, pokazala je moguće puteve, odnosno učinila je prve korake u rješavanju te krize. Međutim, zbog velike snage antitržišnog dogmatizma, nije uspjela reforma koju je u SSSR-u Hruščov na temeljima tržišta, radničke demokratije i samoupravljanja pokušao ostvariti, kao ni program reforme sovjetske privrede i politike koji je pokrenuo Gorbačov 1987. godine, što je na kraju rezultiralo slomom socijalizma i raspadom SSSR-a. Također, i model samoupravnog socijalizma, u vrijeme opće pluralizacije i demokratizacije, doživio je slom zajedno sa slomom socijalističkog društvenog i političkog sistema (Vidjeti: Vojnić, 2013). Dakle, slobodno možemo kazati da je najvažnije obilježje ekonomske tranzicije u bivšim socijalističkim zemljama zapravo „ekonomska revolucija, tj. prekid s politikom reforme koja je obilježavala kraj 80-ih u bivšim socijalističkim zemljama. Prema tome, nije riječ o mekom prijelazu, nego o radikalnoj promjeni socioekonomske strukture društva koja rezultira ekonomskom krizom“ (Peračković 2004, 490).

Kada je u pitanju ovaj segment tranzicijskog procesa, cilj je bio potpuno jasan – tržište, privatno vlasništvo i pojedinac kao nosilac privrednih aktivnosti kome su date ekonomske slobode koje se zasnivaju na pravu na privatnu svojinu i privatno poslovanje. Međutim, u početku se vrlo malo govorilo o samom putu i načinu realizacije zacrtanih ciljeva, jer se smatralo da su lahko dostižni, ali samo nekoliko godina poslije postalo je jasno da tranzicija ne donosi očekivane rezultate, a prije svega privredni procvat i podizanje standarda na nivo razvijenih zemalja Zapada.

Potpuni kolaps socijalizma značio je kraj razdoblja „socijalnih prava i temeljne socijalne sigurnosti“ (Zrinščak 2003, 139), neovisno o svim problemima i nedostacima tog sistema, te ulazak u razdoblje institucionalnog vakuma i društvene nesigurnosti. Ta nesigurnost manifestuje se u sferi rada kroz veliku nezaposlenost i veoma niska primanja kod radnika koji su uspjeli zadržati ili pronaći neko zaposlenje, sumnjivim i nelegalnim bogaćenjem pripadnika političke i privredne elite, te naglim siromašenjem stanovništva. Prema studiji Svjetske banke *Transition. The First Ten Years. Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union*, 1998. godine svaki peti stanovnik u regiji⁶ preživljava s manje od 2,15 američkih dolara dnevno, što je standardna granica siromaštva. Desetljeće prije manje od jednog od 25 stanovnika živjelo je u takvom apsolutnom siromaštvu“ (WorldBank 2002). To znači, da je pred početak tranzicije oko 4 % stanovništva živjelo ispod granice siromaštva, a deset godina poslije taj broj se popeo na čak 20 % ukupnog stanovništva. Već prve godine tranzicije u svim zemljama bile su obilježene izrazitom ekonomskom nestabilnošću, odnosno visokom inflacijom i recesijom. „Pad BDP-a bio je znatno veći nego što se očekivalo i trajao je od 1992. do 1996. za sva gospodarstva u tranziciji, a 1994. pad BDP-a iznosio je oko 41 % u odnosu na razinu 1989. godine. Još je teža bila situacija u zemljama koje su bile suočene i s ratnom agresijom (Hrvatska, BiH). Nakon 1996. situacija se u tranzicijskim zemljama stabilizirala, no tek početkom i sredinom 2000-tih sve zemlje tranzicije bilježe blag gospodarski rast. Globalna financijska kriza 2008. — 2009. i kriza u Eurozoni 2011. — 2013. vrlo se snažno odrazila i na tranzicijske zemlje te one od tada ponovo gospodarski nazaduju, gospodarstvo je ponovo destabilizirano, smanjuju se stope rasta i povećava nezaposlenost“ (Haramija i Njavro 2016, 516).

Proces tranzicije pokazao se tegobnijim nego što su to građani bivših socijalističkih zemalja očekivali. Sve je jača diferencijacija između tankog sloja iznimno bogatih i sve šireg sloja

---

⁶ Misli se na sve tranzicijske zemlje

siromašnih, uz istodobnu dekonstrukciju srednjeg sloja. „U žurbi vremena demokratije i ekonomskih sloboda u tranzicijskim zemljama koje su izašle iz socijalističke matrice nastalo je novo stanje. To novo stanje je, zapravo, želja za posjedovanjem imovine, za raznolikim privatizacijskim oblicima, za *grabljenjem na brzinu* i sa veoma upitnim legalitetom svega onoga što je stvoreno u tim sistemima u proteklih pedeset i više godina. Većina od tranzicijskih zemalja je utonula u političke teškoće koje su obilježene kriminalom, mafijama i inim interesnim skupinama koje prijete da ugroze i same vlasti, a time i sve što se označava demokratskim i legitimnim“. (Fočo 2005, 26)

Dakle, jasno je da tranzicija, naročito ekonomska, nije donijela rezultate koje je javnost očekivala. Haramija i Njavro u svojoj studiji *Tranzicija i njezini rezultati — zašto tranzicija iz komunističkog u demokratski sustav tržišnog gospodarstva nije ostvarila očekivanja* identificiraju pet ključnih faktora za loše rezultate tranzicije:

Prvi je loša naslijeđena struktura gospodarstva, odnosno snažan politički utjecaj na gospodarstvo. Drugi, institucionalno nasljeđe komunizma (loš rad institucija; golema i neučinkovita administracija, birokratizirani pristup, prenormiranost i korupcija). Treći, loše provedena privatizacija posljedica je prva dva. Četvrti, nedostatna pomoć Zapada odnosno šablonizirani pristup međunarodnih organizacija koje više traže kvantitetu nego kvalitetu promjena. Peti čimbenik je nerazvojni karakter stranih investicija u zemlje tranzicije. Uz čimbenike koje smo naveli postoji i »subjektivni« čimbenik koji se nalazi u sferi kulture, odnosno svjetonazora i vrijednosti. Riječ je o sustavu vrijednosti u društvu, o svjetonazoru, mentalitetu koji se opire promjenama, otežava i usporava tranziciju. Temelj tog opiranja je ukorijenjenost kulturnog (vrijednosnog) nasljeđa komunizma. (Haramija i Njavro 2016, 517)

3.3. Sociokulturna tranzicija

Kao što smo ranije kazali, tranzicijski pristup, koji se zasniva na teoriji aktera, odnosno stavu da do demokratizacije može doći isključivim djelovanjem političkih činilaca bez obzira na socioekonomske i sociokulturne uslove, čini se preuskim da bi objasnio tranziciju u postsocijalističkim društvima. Naprosto, politički akteri/elite ne djeluju u vakumu. Nihove akcije i njihovo političko ponašanje „uvjetovani su sociokulturnim i političkim naslijeđem društva

kojemu pripadaju, kao i preferencijama građana postavljenim u obliku političkih zahtjeva i očekivanja“ (Maldini 2007, 785). Dakle, za razliku od tranzicija »trećeg vala«, gdje je uloga političkih elita bila ključna i koje su se zasnivale isključivo na političkim promjenama, tranzicija u postsocijalističkim društvima, pored djelovanja političkih aktera, podrazumijeva i druge segmente, a prije svega socioekonomski (o kojem je već bilo riječi) i sociokulturni ambijent i promjene u njima.

U teorijskim analizama vrlo često se zanemaruje važnost sociokulturnog konteksta, te njegovog utjecaja na tok i ishode promjena, a „upravo su empirijska istraživanja o prvim iskustvima i stavovima javnosti prema tranzicijskim procesima (npr. privatizaciji) pokazala da je najveća slabost tranzicijskih strategija bilo zanemarivanje činjenice da će na posljedice strukturalnih promjena ljudi reagirati u skladu s vrijednosnim sklopom svoje sociokulturne baštine“ (Peračković 2004, 491).

Kultura se odnosi na način života nekog društva ili grupe, tj. uključuje način na koji se ljudi oblače, sklapaju brakove, rade, privrjeđuju, izvršavaju religiozne obrede, provode slobodno vrijeme i slično. „Kultura jednog društva obuhvata kako nematerijalne aspekte - verovanja, ideje i vrednosti koji čine sadržaj jedne kulture – tako i materijalne aspekte - običaje, simbole ili tehnologiju kroz koje se sadržaj kulture izražava“ (Giddens 2007, 24). Dakle, kultura predstavlja skup normi i vrijednosti koje određuju ili uređuju način života nekog društva, zajednice, a koje mogu biti etnički, vjerski ili ideološki uvjetovane. Riječ je o naučenim obrascima ponašanja, koji su podložni transformacijama i promjenama.

Kada govorimo o promjenama u sociokulturnom segmentu, to u postsocijalističkim društvima uključuje nekoliko procesa koji se prepliću. S jedne strane, riječ je o promjeni vrijednosti iz socijalističkih u kapitalističke/demokratske, odnosno iz jednostranačkog sistema u višestranački politički sistem, iz »egalitarnog društva« u građansko, iz planske u tržišnu privredu i slično. S druge strane, međuprostor nastao nakon raspada socijalističkog sistema vrijednosti i postepenog prihvatanja liberalno-demokratskih vrijednosti, biva ispunjen revitalizacijom nacionalnih i vjerskih vrijednosti, koje su bile u periodu socijalizma marginalizirane, pa i zabranjene. Uz pomenute procese, usljed promjena koje su prouzrokovane prijelazom društva iz industrijske u postindustrijsku epohu, paralelno se odvijaju promjene vrijednosti iz područja materijalnog blagostanja i lične sigurnosti prema području kvalitete života.

Jasno je da se vrijednosni sistemi bivših socijalističkih društava razlikuju od vrijednosnog sistema demokratskih »zapadnih« društava. Oni se zasnivaju na potpuno različitim ideološkim i vlasničkim osnovama. Prvi se zasnivaju na „egalitarno-kolektivističkim“, a drugi na „liberalno-individualističkim“ osnovama, iz kojih se izvode i različite temeljne vrijednosti. „Temeljne vrijednosti socijalizma su: jednakost, mir, solidarnost, kolektivno/državno vlasništvo, svestrani razvoj ličnosti“. Iz njih su izvedene operativne vrijednosti kao što su vlast radničke klase, društveno vlasništvo, bratstvo i jedinstvo, samoupravljanje itd. U demokratskim kapitalističkim društvima „tri su temeljne vrijednosti: sloboda, jednakost i privatno vlasništvo“, iz kojih se opet izvode operativne vrijednosti kao što su tehničko-ekonomska racionalnost, radna disciplina, uspjeh pojedinca, kompetencija itd (Cifrić 1996, 142-143).

Promjene u sferi društvenih vrijednosti u postsocijalističkim društvima bile su revolucionarne. Ono što se u socijalizmu pola stoljeća vrednovalo kao negativno, u tranziciji se naglo mijenja i dobija pozitivan karakter, npr. privatizacija i slobodno tržište postaju osnovne vrijednosti novog ekonomske sistema. To, ustvari, znači da neke vrijednosti u tranzicijskom procesu treba, ničeoovski kazano, »prevrednovati«, tj. dati im drugačiji smisao. Na primjer, „egalitarnost se u socijalizmu tumačila kao materijalna jednakost, jednakost u posjedovanju. Za promjenu sustava vrijednosti takav egalitarni sindrom tranzicija mora prepoznati kao pravnu jednakost, jednakost šansi i prava na participaciju“ (Cifrić 1996, 143).

Demokratska konsolidacija postsocijalističkih društava nije moguća bez „demokratske resocijalizacije“, tj. bez „procesa sociokulturne adaptacije društva na novi demokratski poredak“ (Maldini, 2007, str. 789). Demokratskog poretka nema bez temeljnih demokratskih vrijednosti kao što su odvojenost države i društva, ljudska prava, politička tolerancija, sloboda medija, privatno vlasništvo, vjerska posebnost, slobode udruživanja, i slično. Odnosno, demokratije nema bez građanskog/civilnog društva, koje u sebi uključuje sve pomenute vrijednosti, a upravo je socijalizam svojom ideologijom o izrabljivačkoj kapitalističkoj (buržoaskoj) klasi i „državi kao instrumentu prisile u rukama vladajuće (buržoaske) klase“ naspram radničke (proleterske) klase, taj segment sistematski zatirao. „Naime, unutar utopijske ideologije besklasnog društva razvijao se koncept odumiranja države (u samoupravnom socijalizmu), odnosno koncept objedinjavanja društva i države (u realnom ili državnom socijalizmu). Ti su koncepti bili ideološka osnova zatiranja građanskog društva“ (Maldini, 2002, str. 132-133).

Raspadom socijalizma kao društveno-političkog poretka dolazi do raspada i vrijednosnog sistema i na njemu izgrađene zajednice. To se desilo u SSSR-u, Čehoslovačkoj i Jugoslaviji. To drugim riječima znači da taj sistem nije u sebi imao trajne mehanizme integracije, već da se prije svega održavao „vrijednosno-ideologijskom manipulacijom i pretežno prikrivenom i latentnom represijom“ (Šiber 1992, 96). Većina socijalističkih društava »preskočila« su ključnu fazu historijskog razvoja – građansko društvo, koje je, kao što je već navedeno, bilo ideološki zatirano, pa nagle promjene i propadanje socijalističkog vrijednosnog sistema nisu rezultirali trenutnim prihvatanjem liberalno-demokratskih vrijednosti, nego prije toga vraćanje tradicionalnim vrijednosnim sistemima, koji su formirani u okviru porodične socijalizacije. Najčešće su to nacija i religija. To znači da „praznina nastala nestankom jednog, komunističkog, vrijednosnog sistema jednostavno »traži« novu ideologijsku interpretaciju koja će, isto kao i prethodni sistem, jednoznačno odrediti dobro i zlo, kriterije pripadanja i lojalnosti, strukturu moći, neprijatelja, ali u isto vrijeme obećati novu viziju svijetle budućnosti vlastitog naroda... Svojim jednoznačnim kriterijima identiteta, lojalnosti i strukture moći, koji nisu praćeni ostalim dimenzijama političke kulture, tzv. komunistički sistem stvara okvir koji, nakon propasti tog sistema, najčešće ispunjava nacionalizam“ (Šiber 1992, 105).

Budući da su se promjene u sociokulturnoj sferi desile brzo, biće potrebno dosta vremena da se prevlada apsolutizam i etnocentrizam – s jedne strane, a da nove ili »prevrednovane« vrijednosti postanu integrativni dio mladih demokratija u bivšim socijalističkim društvima – s druge strane, te da zaživi istinsko civilno društvo kao nositelj i promotor tih novih vrijednosti. Jer, kao što Gabriel Almond kaže: „za promjenu političkog sistema dovoljno je šest mjeseci; za promjenu ekonomskog sistema šest godina; za uspostavu civilnog društva najmanje 60 godina!“ (Prema: Šiber, 1992, str. 94).

4. PERSONALNI I KOLEKTIVNI IDENTITET U TRANZICIJSKIM DRUŠTVIMA

Pitanje identiteta u tranzicijskim društvima jako je aktuelno i bitno, i to iz više razloga. Prvo, slom socijalizma značio je i kraj socijalističkog, odozgo nametnutog identiteta što je otvorilo prostor za izgradnju i redefiniranje, kako personalnog, tako i kolektivnog identiteta. U okviru kolektivnog posebno do izražaja dolazi vraćanje historijsko-tradicionalnim izvorima, odnosno oživljavanje nacionalnih identiteta i ideologija, ali i zahvaljujući liberalnoj demokratiji, kao željenom stanju, koja se zasniva na individualnim pravima i slobodama otvara se mogućnost izgradnje drugačijeg personalnog i političkog identiteta u tranzicijskim društvima, o čemu će posebno biti riječi u ovom poglavlju. Drugo, tranzicijski procesi su povezani ili čak uvjetovani globalizacijskim procesima kojima je zahvaćen današnji svijet. Tranzicija, kao proces prelaska iz autoritarnih u liberalno-demokratske režime događa se baš u periodu kada se neoliberalizam nameće kao vladajući koncept i opći politički okvir globalizacije. To znači da globalna tržišta trebaju djelovati bez ikakvih ograničenja, a uloga države, državne vlasti i internacionalnih institucija se svodi na to da olakšaju „neoliberalno usmjerenu globalizaciju“. Upravo je ovaj koncept, kao dominantno mišljenje krajem 20. stoljeća, „imao neposredne i u mnogo čemu determinantne reflekse na tranzicijska kretanja. Glavni se refleks sastoji u pretpostavci da je neoliberalno poimanje globalizacije obvezujući uvjet tranzicijskog zaokreta“ (Kalanj 2007, 139-140). Taj obavezujući uslov – neoliberalna modernizacija – podrazumijevao je potpuno redefiniranje i „rearanžiranje“ društava koja su obuhvaćena tim procesima. „Integracijski i globalizacijski procesi rearanžiraju političke sisteme i državne zajednice ukidajući lokalna, a često i regionalna, stanja stvari i procese i stavljaju ih u globalne procese u kojima postaju ovisni od globalnih ekonomskih odnosa, od globalnih kulturnih odnosa, od globalnih finansijskih odnosa i globalnih civilizacijskih standarda“ (Ibrulj 2005, 19). Globalizacija na neki način označava uniformiranje i zatiranje razlika, što je kod mnogih društava i kulturnih grupa pobudilo interes za očuvanjem kulturnih posebnosti i snaženjem kulturnih identiteta. Oni postaju gotovo jedina brana globalnoj uniformizaciji koja potire razlike kako bi na taj način potisnula ekonomsku i socijalnu osnovu istinskih nejednakosti i neravnopravnih odnosa moći. Dakle, kulturni identiteti „ostaju kao jedini fundamentalni modus dokazivanja i obrane vlastitosti, jer svi ostali modusi (ekonomski, politički i socijalni) prije ili kasnije padaju ili prolaze na ispitu modernizacijske prilagodbe globalizacijskim kriterijima“ (Kalanj 2010, 121). Ali, s druge strane, globalizacija i tržišna

ekonomija, te snažan utjecaj medija, koji oblikuju socijalni prostor, u tranzicijskim društvima pojedincima nude mnoštvo mogućnosti u izboru individualnih identiteta, što znači da više presudnu ulogu u oblikovanju identiteta ne igraju mjesto rođenja, porodica, te društveni i vjerski poredak. U tom smislu Giddens kaže: „Sada, kad su tradicionalni putokazi postali manje važni, svet nas suočava sa gotovo vrtoglavim nizom izbora toga kakvi da budemo, kako da živimo i šta da radimo – a da nas, pri tom, ne usmerava previše koji izbor da napravimo“ (Giddens 2007, 33).

4.1. Vrste identiteta

Pojam identiteta je višedimenzionalan i on, u suštini, treba da dâ odgovor na pitanja »ko smo«, »kojim grupama pripadamo«, »šta nas čini različitim od drugih« i »kako sami sebe doživljavamo«. Najvažnija izvorišta identiteta su rod, seksualna orijentacija, etnička ili nacionalna pripadnost, religija i društvena klasa. U sociologiji se najčešće pravi podjela na *kolektivni ili društveni* i *personalni ili individualni* identitet. Društveni identitet se odnosi na „osobine koje drugi ljudi pripisuju nekom pojedincu“, ali istovremeno, i „stavlja tog pojedinca u odnos s drugim pojedincima koji dijele iste osobine“ (Giddens 2007, 32). Dakle, društveni identitet uključuje kolektivnu dimenziju i predstavlja sociološki aspekt identiteta koji se odnosi na međusobne sličnosti pripadnika grupe. U najznačajnije kolektivne identitete ubrajaju se kulturni, nacionalni, religijski, klasni, spolni i profesionalni. Pojedinaac može istovremeno imati više različitih kolektivnih identiteta, istovremeno može biti musliman, simpatizer ili član neke političke partije, profesor i slično. Ali u mnoštvu kolektivnih identiteta čovjek se obično veže oko jednog primarnog, koji je gotovo neprekidan u njegovom životu. Kolektivni identiteti imaju važnu ulogu u društvenom životu jer mogu da budu osnova za razne masovne akcije i društvene pokrete.

Ako kažemo da se kolektivni identitet odnosi na sličnosti, onda za personalni identitet možemo kazati da se odnosi na razlike – on nas izdvaja kao posebne jedinice. Personalni identitet „se odnosi na proces samorazvitka kroz koji formulišemo jedinstveno osećanje nas samih i naš odnos prema svetu koji nas okružuje“ (Giddens 2007, 33). U formiranju personalnog identiteta bitnu ulogu imaju kulturno i društveno okruženje, ali svakako značajna, ako ne i ključna, uloga u tom oblikovanju pripada unutarnjem sastavu dispozicija ličnosti, njenom djelovanju i izboru. Personalni identitet uvijek podrazumijeva određeni odnos i interakciju pojedinca sa spoljašnjim svijetom, sa društvom i zahvaljujući tom odnosu pojedinac stvara i uobličava sebstvo. Personalni identitet ostaje bez značenja ako je izdvojen iz društvenog konteksta, jer „identitet nije neutralna

kategorija i on se uvijek konstituše sa neke tačke gledišta“ (Golubović 1999, 5). Dakle, personalni identitet je u neraskidivoj vezi sa kolektivnim odrednicama, jer svoje određenje temelji na običajima, historiji, tradiciji, kolektivnom pamćenju, društvenim institucijama i slično. Naprosto, čovjek je „zoon politikon“ i njegovo samopoimanje je uvijek vezano za društvo, državu i zajednicu u kojima živi i koje ga u velikoj mjeri određuju. Konceptija identiteta je u neraskidivoj vezi sa društvenim životom: „Svi ljudski identiteti su donekle društveni identiteti jer su vezani uz značenja, a ona su uvijek rezultat sporazuma ili nesporazuma, uvijek donekle zajednička“ (Cifrić i Nikodem 2006, 173-174). U toj neraskidivoj vezi sa kolektivnim i društvenim odrednicama za svakog pojedinca javlja se i ključni problem: kako ne izgubiti vlastito »ja« prilagođavajući se i pokoravajući se životu u kolektivu, „jer proces osvajanja identiteta može biti i sputan pod utjecajem represivne kulture“. Dakle, u procesu identifikacije ključno je pitanje „mjere“, tj. koliko se čovjek treba povinovati(integrirati) zahtjevima svoje zajednice, kulture, nacije i drugim kolektivnim odrednicama, a koliko treba imati prostora za samoidentifikaciju putem samorefleksije i distanciranje od kolektivnih činjenica. Uspostavljanjem ravnoteže između individualnih težnji i kolektivnih zahtijeva, odnosno usaglašavanjem personalnog i kolektivnog identiteta, „individua će biti u stanju da formira personalni identitet i da se uhvati u koštac sa ambivalentnostima ljudske egzistencije“ (Golubović 1999, 10).

4.2. Nacionalni i građanski identitet u postsocijalističkim društvima

Industrijski razvoj, kapitalizam i na njima zasnovana modernizacija i urbanizacija, te povelje o individualnim pravima i slobodama čovjeka omogućili su razvoj suvereniteta individue kao subjekta u velikom dijelu demokratski uređenog svijeta. Međutim, usponom socijalizma kao ekonomsko-političkog poretka takvi procesi u zemljama Istočne, Srednje i Jugoistočne Evrope bivaju zaustavljeni, a suprotstavljenost individualizma i kolektivizma biva podignuta na viši nivo, gdje se individualnost čak smatra subverzivnim djelovanjem. To gubljenje individualnosti u autoritarnim/totalitarnim društvima Ivo Komšić naziva „procesom depersonalizacije“, gdje pojedinac „pod pritiskom propagande ili straha od terora, prihvaća neposredno nametnute »vrijednosti«, institucije, zakone, pravila.“ Na taj način „pojedinac ostaje bez slobode volje, bilo dobrovoljno ili prisilno, postaje broj ili dio mase. Ovaj proces depersonalizacije je pretpostavka totalitarizma na kojoj on društvo pretvara u masu, a masu u rulju“ (Komšić 2015, 39). Naravno, ni demokratska društva nisu imuna na razne vrste konformizma, unificiranja i „institucionalnog

potiskivanja individualnosti“ i žrtvovanja individualnih potreba i interesa zarad lojalnosti državi. Ali taj pritisak neuporedivo je manji nego u autoritarnim/totalitarnim društvima, jer u demokratskim društvima postoji »pravna država« koja „nastoji da zakonski ograniči moć pojedinaca i same države; dok se u totalitarnim društvima zakon stavlja u službu »partijske države«, što omogućuje ne samo vladavinu jedne partije već i jednog čoveka“ (Golubović 1999, 26).

Važno je u ovom trenutku naznačiti osnovne razlike između demokratskih i totalitarnih sistema kako bi bolje shvatili ulogu i značaj personalnog i kolektivnog identiteta u tranzicijskim društvima. U demokratskim društvima institucionalni sistemi su regulisani zakonima i podvrgnuti raznim oblicima javne kontrole i pritiska, dok su u totalitarnim režimima oni pod kontrolom vladajuće partije i države; demokratski režimi su višepartijski koji omogućavaju političku utakmicu različitim strankama, s druge strane totalitarni režimi su monistički i ne dozvoljavaju politički pluralizam. Dalje, utjecaj političke moći je mnogo veći i neposredniji u totalitarnim društvima gdje se poistovjećuju javno (državno) i privatno na račun drugog i gdje ne postoji civilno društvo kao sfera nezavisnih udruženja i organizacija, koja nisu pod kontrolom državne administracije. I što je, možda, najbitnije za formiranje identiteta, vladajuća ideologija u totalitarnim društvima smatra se jedino važećom i obavezujućom, dok u „demokratskim društvima postoji pluralizam doktrina“ (iako se preferira libelarizam) i ne vrši se pritisak za njihovo prihvatanje. Zato, u „totalitarnim društvima političke institucije igraju najznačajniju ulogu u formiranju i personalnog i kolektivnih identiteta i uloga političke socijalizacije provlači se kroz sve ustanove – od porodice do svih drugih kao najmoćniji činilac oblikovanja tipa poželjnog karaktera i tipa organizacije (bilo da je reč o političkim organizacijama, ili ekonomskim i kulturnim udruženjima)“ (Golubović 1999, 27).

Rušenje socijalizma i tranzicija ka liberalnoj demokratiji i građanskom društvu omogućili su nastavak prekinutih procesa modernizacije, te rearanžiranje društvene stvarnosti i redefiniranje poimanja identiteta. Međutim, procesi tranzicije odvijali su se veoma sporo, naročito u području jugoistočne Evrope, što je rezultiralo anomičnim stanjem besciljnosti i razvučenosti između, još uvijek, neprevladanih ideološki nametnutih komunističkih identitetskih orijentacija, zatim oslobođenih etno-nacionalnih težnji i demokratskog pluralizma koji pojedincu pruža slobodu samoidentifikacije i identifikacije sa drugima.

Problem identiteta postaje naročito izražen u vrijeme velikih društvenih kriza, u koje svakako spada i potpuna promjena političkog, ekonomskog i sociokulturnog sistema, što je bio slučaj sa bivšim socijalističkim državama. Ta kriza je bila još izraženija na prostoru bivše Jugoslavije u kojoj su sa tranzicijskim procesima počeli i procesi njenog raspadanja praćeni krvavim sukobima i ratovima. U takvim uslovima dolazi do potpunog poremećaja postojećeg sistema vrijednosti i ustaljenog načina života, što kod pojedinaca izaziva osjećaj nesigurnosti i neizvjesnosti, te traženjem novih identifikacijskih uporišta. „Traganje za identitetom podrazumeva tada odgovor na pitanje: kakav je stvarni odnos između individue i društva kao celine. U toj situaciji javlja se tendencija neotradicionalizma, budući da tradicionalni model identiteta nudi sigurnost u vreme krize, izražavajući »želju za korenima i za etnifikacijom sveta« (Golubović 1999, 2). Kao prirodno utočište nameću se nacionalne vrijednosti, jer „izgubljenost čovjeka u prostoru, ostavljenoga od snaga društva i izgubljenoga u vrijednosnom sistemu, rađa potrebu kod čovjeka da pronalazi smisao života u novim uvjetima. Oslonac mu nudi kolektivitet u liku nacionaliteta.“ (Fočo 2005, 76) Zato, raspadom Jugoslavije, glavna uloga novih vladajućih elita postaje revitalizacija i izgradnja nacionalnih identiteta, koji se predstavljaju kao jedini istinski zaštitnici grupnih ali i individualnih interesa u novoj, veoma trusnoj društvenoj zbilji, što uzrokuje brojne netrpeljivosti i etničke sukobe. Nacionalne elite su takvim djelovanjem oživjele nacionalizam koji je, s jedne strane, težio ponovnom uspostavljanju veze s tradicijom i vraćanje korjenima, a, s druge strane, težio je posjedovanju povijesnog tla i na njemu izgrađene nacionalne države. „Drugim riječima jedna ideologija kolektiviteta, zamijenjena je drugom; ideologija socijalizma, zamijenjena je ideologijom nacionalizma. Temelj takvog kolektivističkog obrasca je poistovjećivanje kulturno-etničkog i institucionalno-političkog identiteta u kojoj se politička zajednica potpuno poistovjećuje s nacionalnom ili etničkom zajednicom“ (Stanković Pejnović 2010, 129).

Dakle, mogli bi kazati da je primarna odrednica nacija koje su uspostavljene/revitalizirane na prostoru bivše Jugoslavije *etnička pripadnost*, i ona postaje glavnim faktorom kolektivne identifikacije ali i političkog subjektiviteta, a ne građanski identitet koji se formira preko države kao univerzalne forme koja pojedincima daje osnovnu odrednicu kolektivne pripadnosti. To znači da „ova društva ne poznaju onu vrstu identiteta između nacija i država koju poznaju klasične evropske države, a što je i rezultanta da u ovim društvima prosvjetiteljski univerzalizam i liberalizam nikada nisu zadobili onu ulogu koju su imali u starim nacionalnim državama“

(Stanković Pejnović 2010, 130). To dalje znači da su ova društva još uvijek daleko od istinske (konsolidovane) demokratije, koja se temelji na principu jednake pozicije građana i njihovih individualnih prava i sloboda. U takvim uslovima ne možemo govoriti o istinskoj slobodi i slobodnom društvu, jer kao što je svojevremeno J. S. Mill pisao, tamo gdje nema individualne slobode nema ni slobodnog društva (Mill 1988, 46). Uspostava građanskog nacionalnog identiteta jedini je način da se izgradi zajednički okvir koji daje garancije za jednaka prava svima koji žive i djeluju unutar jednog političkog prostora. To nikako ne znači zatiranje etničkog ili nekog drugog kolektivnog principa. Naprotiv, građanski identitet nudi širinu, jer nije reducirana samo na jednu dimenziju, nego omogućuje da se osjećamo i kao pripadnici etničke, vjerske ili neke druge većinske ili manjinske grupe, ali istovremeno i kao lojalni građani koji imaju ista politička prava. Dakle, građanski identitet podrazumijeva privrženost liberalno-demokratskim vrijednostima u kojima se pojedinac shvaća kao politički subjekt, bez obzira na njegovu etničku pripadnost (Stanković Pejnović 2010, 134).

Oblikovanje građanskog/demokratskog identiteta je posebno aktuelno za zemlje u tranziciji, budući da se proces transformacije iz autoritarnog/totalitarnog režima u demokratski ne može ostvariti ako se ne izvrši takva „politička rekonstrukcija koja će omogućiti da se putem političke socijalizacije formiraju individue kao građani“. Ali prelazak iz statusa „podanika države u građanstvo“ nije nimalo lagan (Golubović 1999, 41). Zato je uspostava civilnog društva ključni korak za izgradnju građanskog identiteta, jer upravo ono pruža šansu za autonomiju pojedinaca i društvenih grupa, kao i njihovog aktivnog sudjelovanja u javnim poslovima i kontroli političke vlasti. Također, izgradnja „političke kulture civilnog društva“ otvara prostor i daje poticaj različitim identitetskim zahtjevima koji se ne podudaraju sa dominantnim etničkim principom identifikacije. Civilno društvo se „pojavljuje kao sfera društvenog djelovanja koja i pojedincima i različitim subnacionalnim i društveno marginaliziranim, manjinskim grupama otvara mogućnost da se bore za svoj identitet ili da svoj identitet promoviraju kao mjerilo demokratski konsolidiranog društva“ (Kalanj 2010, 126). Slobodno možemo konstatovati da kada budemo imali društva u kojima se priznaje dostojanstvo svakog pojedinca, u kojima svi građani imaju jednaka prava i u kojima postoji razvijena politička kultura civilnog društva, tek tada možemo govoriti o uspješno završenoj tranziciji i konsolidovanoj demokratiji.

4.3. Problem nacionalnog identiteta u bh društvu

Antoni D. Smit u djelu *Nacionalni identitet* razlikuje dva osnovna modela nacije i na njima zasnovana dva oblika nacionalnog identiteta: *zapadni-građanski* i *nezapadni-etnički* (etnonacionalni).

Prema zapadnom ili modernističkom modelu „nacija je teritorijalna politička zajednica, građanska zajednica pred zakonom jednakih građana na određenu teritoriju.” (Smit 1998, 22). To je model u kojem dominira prostorni/teritorijalni element, po kojem „nacije moraju posedovati kompaktne, utvrđene teritorije“ (Smit 1998, 23). U ovakvom modelu pojedinci imaju mogućnost da svojevolumno odaberu naciju kojoj će pripadati. Dakle, u zapadnom ili građanskom modelu nacija se može odrediti kao *politička* ili *državljska nacija*: „nacija jest dinamička ukupnost državljsana koji bivstvuju unutar državne teritorije, djelaju po jedinstvenim zakonima države, podvragavaju se logici i praktičnim moćima njene institucionalne arhitekture, manifestiraju lojalnost svojoj političkoj zajednici, prihvataju i prakticiraju ustavni patriotizam, i sl.“ (Zgodić 2012, 144)

S druge strane, *nezapadni ili etnički model nacije* određen je rodom pripadnošću, pa je to, prije svega, „zajednica rođenja i rodne kulture“, čime se stvara organska identifikacija s nacijom. „Dok je zapadni koncept utvrđivao da pojedinac mora pripadati nekoj naciji ali može izabrati kojoj, nezapadni ili »etnički« koncept nije dopuštao takvu slobodu. Bilo da ne napuštate svoju zajednicu ili da emigrirate u drugu, vi neizbežno, organski ostajete pripadnik zajednice svog rođenja i zauvek nosite njen žig. Nacija je, drugim rečima, pre i iznad svega predstavljala zajednicu ljudi iste loze” (Smit 1998, 26). Kultura, jezik, običaji i porijeklo predstavljaju glavne elemente identifikacije u etničkom modelu.

Međutim, važno je naglasiti da građanski i etnički model nisu kontrarni pojmovi, nego imaju više tačaka u kojima se susreću. I jedan i drugi „...sadrži građanske i etničke elemente u raznim stepenima i oblicima. Ponekad pretežu građanski i teritorijalni elementi, a ponekad se naglašavaju etničke i vernakularne komponente“ (Smit 1998, 28). Pored teritorijalnih, također, ekonomski i politički elementi su ključne tačke u kojima se podudaraju građanski i etnički model. Ove tri odrednice u kojima se susreću navedeni modeli Smit naziva *spoljnim funkcijama nacionalnog identiteta*. *Teritorijalne funkcije* „određuju društveni prostor u okviru kojeg njihovi pripadnici moraju živjeti i raditi, te obeležavaju međe istorijske teritorije, koja locira zajednicu u vremenu i prostoru.“ *Ekonomske funkcije* podrazumijevaju kontrolu „nad teritorijalnim resursima,

uključujući radnu snagu.“ *Politička funkcija* nacionalnog identiteta “... podupire državu i njene organe, odnosno njihove prepolitičke ekvivalente u nacijama koje nemaju sopstvenu državu“ (Smit 1998, 32-33). Također, Smit govori i o *unutarnjim funkcijama* nacionalnog identiteta u koje ubraja *etničke i kulturne* funkcije, čija je uloga da osiguraju društvenu vezu između pripadnika nacije. Te veze su sadržane u vrijednostima, tradiciji i simbolima, a prenose se socijalizacijom kroz obavezni javni sistem obrazovanja. To znači da su isti elementi prisutni u oba modela, samo su različito naglašeni. U zapadnom modelu nacije u prvi plan se stavlja teritorijalnost i građanska jednakost, pa se ona određuje primarno kao *teritorijalna nacija*, dok se u etničkom modelu nacija i nacionalni identitet određuju primarno preko *etničkih elemenata*.

Imajući u vidu kazano jasno uočavamo da u današnjoj Bosni i Hercegovini dominira nezapadni ili *etnonacionalni* model nacije i na njemu zasnovani tip nacionalnog identiteta. Ovaj model etnonacionalne identifikacije postao je izvor političkog subjektiviteta i kao takav ugrađen je u Ustav BiH u kojem Bošnjaci, Srbi i Hrvati čine konstitutivne – državotvorne narode, na osnovu čega ostvaruju ekskluzivna prava na većinu političkih (i drugih) pozicija u državnim, entitetskim, kantonalnim i lokalnim institucijama. Nažalost, zahvaljujući ovakvom ustavnom uređenju, bosanskohercegovačko društvo je podijeljeno društvo u kojem su mnogim građanima, manjinskim etničkim grupama, pa i konstitutivnim narodima (na određenim dijelovima teritorije BiH) uskraćena građanska i politička prava. Ovu vrstu ustavne diskriminacije na plastičan način eksplicira Adila Pašalić Kreso:

Ono što je moje osobno opterećenje, koje izaziva nelagodu i tjeskobu je da ja u mojoj zemlji nemam punu slobodu da budem ono što jesam. Ili, bolje rečeno imam slobodu da budem što želim, ali to nosi posljedice socijalno-političke izolacije ako ne pristanem na pripadanje jednom od konstitutivnih naroda. Ja se mojom kompleksnom višeslojnošću i multidimenzionalnošću slojeva mog identiteta koje sam gradila prvenstveno na tlu BiH zapravo ne uklapam u Ustavotvorna rješenja BiH. Ustav moje zemlje poznaje tri konstitutivna naroda: Bošnjake, Hrvate i Srbe i ostale...Nadilaziti grupni, religijski, plemenski, nacionalni identitet i u BiH se osjećati samo kao građanin/građanka...znači danas biti manje poželjan stanovnik svoje zemlje (Pašalić Kreso 2014, 197-198).

Prenaglašenost etničkog elementa u postratnom i tranzicijskom periodu bosanskohercegovačkog društva dovela je do sve divergentnijih aspiracija i političkih ciljeva vladajućih političkih elita oličenih u nacionalnim političkim strankama. Političke stranke, faktički postaju centri u kojima se generira politička moć ali i destruktivna ideologija nacionalizma, koje doprinose razaranju društva i remećenju osjećaja pripadnosti i identifikacije sa državom kao ključnim toponimom političke identifikacije. Umjesto države, stranke postaju glavna pribježišta kako socijalne tako i političke identifikacije. „Stranački identiteti, u neku ruku, nadkriljuju opći i transcendentni državni identitet. Umjesto »državnog razloga« na scenu stupaju pluralni stranački razlozi, tako da se država pojavljuje kao krajnja pozadinska zajednica, a stranke kao utjelovljenja konkretnih identitetsko-interesnih projekcija koje država, taj poopćeni identitet, nije kadra zadovoljiti. Tako stranke postaju glavnim instrumentima političke konstrukcije društvenosti, a država poprištem borbe za pobjedu, prevagu ili provođenje ovog ili onog stranačkog poimanja društvenosti“ (Kalanj 2007, 119).

Nacionalne političke elite svojim djelovanjem ne rade na uspostavi i izgradnji državnog identiteta unutar kojeg se etnička, konfesionalna, kulturna i svaka druga šarolikost doživljava kao bogatstvo – koje je uvijek krasilo Bosnu i Hercegovinu – nego, naprotiv, na ideologiji nacionalizma i podjele na »nas« i »njih« nastoje učvrstiti svoje političke pozicije, premda se deklarativno zalažu za liberalno-demokratske vrijednosti. Ustvari, vladajuće političke elite koriste ili, tačnije kazano, zloupotrebljavaju ideologije nacionalizma i liberalizma, ovisno kada im koja treba, da bi manipulisale javnost ili opravdale svoje postupke. Nije rijedak slučaj da se predizborne kampanje zasnivaju na buđenju nacionalnih emocija, a ne na planovima ekonomskog i društvenog razvoja. Možemo kazati da “regresivne forme etničkog nacionalizma nipodaštavaju svaki pokušaj stabilizacije tek oslobođenih društava” (Beljinac 2009, 251) i izgradnje „*državno-modernističkog* identiteta“ u kojem se građani identificiraju sa državom, koja je u „svom liberalnom liku izraz njihovih slobodnih i raznovrsnih htijenja a ne odozgo nametnuta vladateljska sila te da baš takva država sama po sebi implicira najizglednije mogućnosti razvoja demokratskog društva“ (Kalanj 2007, 118). A upravo je izgradnja demokratske države zasnovane na građanskom modelu nacije i nacionalne identifikacije, najbolji način da se prevladaju etnonacionalne netrpeljivosti i izgradi društvo jednakopravnih građana i sačuva multilateralnost bosanskohercegovačkog društva.

Ključno je pitanje zašto u Bosni i Hercegovini nemamo izgrađen građanski nacionalni identitet, odnosno zašto svi njeni državljani nemaju izgrađen osjećaj identifikacije sa državom BiH kao jedinstvenom političkom zajednicom i domovinom? Naravno, moguće je govoriti o više razloga, kako historijskih tako i političkih, kako unutarnjih tako i izvanjskih.

Prvo, od 1463. pa do 1992. godine nacionalni/državni identitet stanovnika BiH bio je konstantno ugrožen zbog nepostojanja nezavisne države BiH, nego u tom dugom periodu ona je uvijek bila pripojena ili je činila dio neke druge države ili carstva unutar kojih je ostvarivala izvjesnu autonomiju, ali nikada potpunu, što je utjecalo na jačanje kolektivnog identiteta etničkih/konfesionalnih grupa koje su živjele na njenom teritoriju. U tom dugom periodu bosansko društvo je bilo, na neki način, odvojeno od svoje rane historije i sjećanja na bosanske banove i kraljeve, srednjovjekovnu bosansku državu, Bošnjane, Crkvu bosansku kao simbole kolektivne narodne svijesti i bosanskog identiteta. A upravo je taj period najplodonosniji za nastanak bosanskog identiteta. To je vrijeme nastanka, utvrđivanja i sadržajnog bogaćenja pojma bosanstvo (Bukić, 1997., 15. prema: Džafić i Osmić 2016, 42). Možemo kazati da od 15. stoljeća počinje cijepanje, nikad potpuno obilikovanog, bosanskog identiteta i traje sve do devedesetih godina dvadesetog stoljeća, kada je bila prilika da se taj identitet u potpunosti konstituiše nakon proglašenja nezavisnosti Republike Bosne i Hercegovine. Međutim, ta prilika je uništena i „danas, zahvaljujući kiptećim retrogradnim procesima, imamo tri politička naroda, tri politička i tri kulturna identiteta i najmanje tri društva, s jakim kulturnim, političkim i drugim distinkcijama, koje kao ježeve bodlje streme prema »drugom i drugačijem«“ (Bećirović 2013, 98).

Drugo, usljed navedenih historijskih okolnosti i ideološkog djelovanja susjednih naroda i država, od tri konstitutivne etničke zajednice u BiH samo se jedna istinski identificira sa državom BiH i istinski je doživljava kao domovinu. Druge dvije identificiraju se samo sa njenim dijelovima ili, čak sa susjednim državama. Agresija na BiH od strane susjednih država potpomognuta domaćim nacionalistima, s ciljem njene podjele, krunski su dokaz takvog ponašanja. Bošnjaci kao konstitutivna etnička zajednica, premda najbrojnija, u datim okolnostima bila je najugroženija, jer nije imala alternativu i potporu susjednih država, pa je nastojala pod svaku cijenu sačuvati cjelovitost Bosne i Hercegovine. Nažalost, ta cijena bila je visoka! Upravo, zahvaljujući bošnjačkoj i probosanskoj politici taj cilj – podjela BiH - nije ostvaren, ali su zato planirane linije

razgraničenja postale faktičko stanje unutarnje etničke podijeljenosti Bosne i Hercegovine, legalizovane Dejtonskim mirovnim sporazumom.

I, treće, politički sistem u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini temelji se na etničkom principu, a ne na građanskom, zahvaljujući kojem se uvijek parcijalni, etnički interesi stavljaju ispred općih interesa. A tamo gdje državni ili opći interesi nisu primarni nema ni istinske države, niti političkog subjektiviteta - konstitutivnosti naroda koji u njoj žive. To na najbolji način navodi i markira profesor Komšić:

Dakle, sve dok se privilegiraju parcijalni interesi naspram zajedničkih, općih interesa države, država nije »zbiljska«, ona samo »egzistira«. Umnost pojedinačnih i parcijalnih interesa, bilo da se radi o klasnim ili nacionalnim, bilo o onim temeljnim ljudskim, dana je u cjelini – državi. Ona je supstancija političke svijesti koja se mora pojaviti u svom realitetu kao subjektivna svijest pojedinaca i socijalnih skupina, uključujući i nacije. Država koja ne izražava subjektivnu političku svijest je apstraktna država, sa lošom egzistencijom, jer ne sadrži društvene interese. Umnost države kao supstancija političke svijesti mora imati svog zbiljskog nositelja, subjekta te svijesti; s druge strane, građani ili kolektiviteti svoj politički subjektivitet ostvaruju i potvrđuju samo u državi, a sve druge sadržaje identiteta u društvu. Ukoliko toga nema, nema ni zbiljske države, ali nema ni zbiljskog nositelja političkog subjektiviteta kao bitnog sadržaja identiteta. (Komšić 2010, 8)

5. BOSANSKOHERCEGOVAČKA DRUŠTVENA STVARNOST I PROBLEM TRANZICIJE

Bosna i Hercegovina je procese tranzicije započela u okviru SFRJ, zajedno sa ostalim republikama, a njihov nastavak i, nadati se, skori završetak realizira kao samostalna država sa veoma složenim unutarnjim uređenjem. Kao i u većini postsocijalističkih zemalja, tranzicija u BiH, pored političkog, socioekonomskog i sociokulturnog aspekta, sa sobom donosi i promjene temeljnih državnih obilježja, poput državnog statusa, teritorija, stanovništva, ali i proces nacionalne liberalizacije i nacionalnog buđenja.

Međutim, pozicija Bosne i Hercegovine u odnosu na druge tranzicijske zemlje nije sasvim tipična. Njen put ka demokratiji i tržišnoj ekonomiji bio je prekinut ratnom agresijom susjednih zemalja i domaćih nacionalista, nakon raspada zajedničke države i proglašenja nezavisnosti, 1. marta 1992. godine. Taj prekid trajao je sve do stupanja na snagu Dejtonskog mirovnog sporazuma koncem 1995. godine, nakon čega je uslijedio nastavak tranzicijskih procesa u potpuno izmijenjenim političkim i ustavno-pravnim okvirima, u kojima Bosna i Hercegovina dobija veoma složeno i nefunkcionalno unutrašnje uređenje, sa dva visokoautonoma entiteta, jednim distriktom, deset kantona unutar entiteta FBiH, te lokalnim nivoom vlasti. Takvo uređenje je samo odraz izvana potpomognute etnonacionalne netrpeljivosti, odnosno velikosrpskih i velikohrvatskih pretenzija na međusobnu podjelu bosanskohercegovačke teritorije, čime je, gotovo nepopravljivo, narušena multietničnost i multikonfesionalnost bosanskohercegovačkog društva. To znači da „stanje tragičnosti u Bosni i Hercegovini nije proizvod njenih naroda i etnosa, već snaga izvan koje su vješto iskoristile različitost za izravnavanje svojih računa iz prošlosti“. (Fočo 2005, 76) Već nakon prvih višestranačkih demokratskih izbora, održanih u novembru 1990. godine, i nadmoćne pobjede nacionalnih stranaka, te talasa nacionalizma iz Istočne Evrope koji je snažno zapljusnuo i BiH bilo je jasno da bosanskohercegovačko društvo postaje podijeljeno, a da tri dominantna naroda imaju potpuno drugačiju viziju BiH u budućnosti. Nažalost, ni danas, 30 godina poslije, situacija se nije značajnije popravila. Sve promjene koje se dešavaju u BiH, bilo da je riječ o strukturnim, političkim, ekonomskim, imaju predznak nacionalnog/etničkog: nacionalna stranka, nacionalni interes, nacionalna pošta, nacionalna elektroprivreda, nacionalni telekom, nacionalna/entitetska/kantonalna privatizacija i sl. Faktički, kao što akademik Filipović (2005, 15) kaže, „sve institucije za održavanje ljudskog života funkcioniraju po modelima

nacionalnih interesa i prava“, a upravo je to kao i „nacionalna osnova konstitucije političkoga i državnoga života glavna prepreka demokratskog razvoja“.

Ako bismo željeli tranzicijski put BiH protumačiti ili smjestiti u neki od ponuđenih teorijskih modela – strukturalnu teoriju ili teoriju aktera, evolucijski ili revolucijski put – ne bismo u potpunosti uspjeli. Postoje društva u kojima su se tranzicijske promjene odvijale postepeno usljed modernizacije ili volje političkih aktera, ali i društva u kojima je do promjena došlo usljed masovnih društvenih akcija, pa i konflikata. Međutim, ono što se desilo u BiH imalo je sasvim drugu putanju i drugačije krajnje konsekvence. Započeti procesi tranzicije u BiH prekinuti su društvenim konfliktima, odnosno konflikti su, na neki način, bili posljedica započetih promjena i proširili su se na sve segmente društvenog života. Profesor Komšić to opisuje na sljedeći način:

Društveni konflikti u BiH su bili sveobuhvatni, a to znači da su obuhvatili cjelokupnu društvenu strukturu i sve socijalne aktere. Sukob je zahvatio temeljni ekonomski odnos društva, političku strukturu društva, državne i društvene institucije, pravni poredak, društvene i subjektivne vrijednosti. Društveno vlasništvo kao osnovni strukturalni element ekonomskog poretka se raspalo, a da se nisu etablirali novi nametnuti oblici vlasništva – privatno i državno: oni su se pojavili samo u suprotnosti sa njima... Dakle, u BiH se desilo nešto što se rijetko zbiva u povijesti bilo kojeg društva – raspala se socijalna struktura a njeni samostalni elementi ušli su u međusobni sukob, te socijalni akteri ostali bez vrijednosnog sistema koji je omogućavao i usmjeravao njihove socijalne aktivnosti. – Socijalna praksa je izgubila i tlo pod nogama i glavu. (Komšić 2015, 6-7)

Dakle, pored složenog i nefunkcionlnog političkog uređenja, izgradnju demokratskih institucija, slobodnog tržišta, te privatizaciju trebalo je nastaviti u socijalnom ambijentu teških posljedica krvavih sukoba: uništena privreda, uništena saobraćajna infrastruktura, raseljeno i prognano stanovnika, siromaštvo većine građana, nepovjerenje prema pripadnicima drugih etničkih grupa i sl. Usljed rata i ratnih razaranja, te narušene demografske strukture, ekonomsko i socijalno raslojavanje u bosanskohercegovačkom društvu dobija drugačiji karakter u odnosu na druge tranzicijske zemlje. Pored standardnih pojava, karakterističnih za tranzicijske zemlje, kao što su nova politička elita, novi bogataši-tajkuni, osiromašeni srednji sloj i slično, kao posljedica rata javio se specifičan niz osoba u izuzetno nepovoljnom društvenom položaju: izbjeglice,

demobilisani borci, ratni invalidi, porodice poginulih boraca itd. Uz sve to političke stranke, njihovi lideri i predstavnici u organima vlasti umjesto rada na normalizaciji političkih prilika, više napora ulažu u opstruiranju normalizacije društva, koja podrazumijeva vladavinu prava i pravnu državu u kojoj svi njeni građani imaju jednaka prava. Iz kazanog se nameće generalni zaključak da su promjene do kojih je došlo, u prvi mah, rezultirale lošijim stanjem i da su bile promjene na gore. U tom smislu profesor Fočo, opisujući stanje na prostoru bivše Jugoslavije, uključujući i BiH, na koncu dvadesetog stoljeća, konstatuje sljedeće:

Umjesto demokratizacije društva zatonuli smo u totalitarizam, čiju je okosnicu činio nacionalizam; umjesto u ekonomsku tranziciju i tržišnu ekonomiju zatonuli smo u mafijaško-kriminalno i korupcionaško stanje; umjesto prava čovjeka uspostavljen je kolektivitet nacionalnih i narodnih prava u kome jedinka i njegov interes ne postoje; umjesto pravne države uspostavljena je anarhija i represija sa enormnom količinom prakticiranja vojne i policijske prisile; umjesto procesa integracije nastupilo je stanje parcijalizacije i dezintegracije; umjesto progresa dobili smo regresiju i retrogradnost; umjesto socijalnoga napretka nastalo je stanje sivila i masovne bijede. (Fočo 2005, 49)

5.1. Hibridni režim ili nepotpuna demokratija

Već smo u poglavlju o tipovima tranzicije naveli da osnovni teorijski pristup, tzv. tranzicijski model, u idealnotipskom smislu, podrazumijeva linearan slijed triju faza specifičnih za proces tranzicije: *liberalizacija, demokratizacija i konsolidacija*. Međutim, stvarnost tranzicijskih društava, pa i bosanskoga, pokazala je da naznačeni model nema svoju iskustvenu potvrdu. Najčešće se dešavalo da se u takvim društvima razvio izvjestan oblik „hibridnog režima“ koji se nalazi u „sivoj zoni“ između diktature i vladavine demokratije i vrlo je neizvjesno hoće li naka od njih uopće okončati tranzicijski proces i izgraditi poredak koji bi se doista mogao smatrati demokratskim. Zato, izrazi poput »pseudodemokratija«, »djelomična demokratija«, »nepotpuna demokratija« ili »defektna demokratija« terminološki najbolje označavaju realno stanje stvari. (Žažar 2015, 184)

Potvrdu izrečene konstatacije možemo pronaći, upravo analizirajući bosanskohercegovačko društvo kroz dvadesetpetogodišnji proces izgradnje demokratskog poretka, ako kao početak uzmemo prve poslijeratne višestranačke izbore koji su održani 1996. godine. Da bi lakše pristupili analizi možemo navesti nekoliko parametara koji se smatraju

osnovnim pokazateljima uspješne tranzicije, a to su: stabilnost demokratskih institucija i funkcionalnost vlasti, vladavina prava i funkcionalna pravne države, napredak u približavanju Evropskoj uniji i sl., te na osnovu toga postaviti nekoliko pitanja: je li Bosna i Hercegovina još uvijek tranzicijska zemlja, ako jeste, kakva je dinamika njene putanje ka završetku tranzicije?

Prema članu I tačka 2. Ustava Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina je demokratska država koja funkcioniра u skladu sa zakonom i na osnovu slobodnih i demokratskih izbora. Ona ima izuzetno složenu unutrašnju strukturu i organizaciju vlasti što je nastalo kao posljedica velikog broja faktora, a najznačajniji su rat, koji je trajao 1992. – 1995. godine, i ratne pozicije koje su imale suprotstavljene strane u vrijeme pregovora i potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma. Ipak i u takvim okolnostima Bosna i Hercegovina je uspjela da sačuva svoj suverenitet i teritorijalni integritet, kao i međunarodno-pravni kontinuitet (Sahadžić 2009). Međutim, Ustav Bosne i Hercegovine nije donesen u državnom parlamentu, nego u Dejtonu (SAD) kao dio Općeg okvirnog sporazuma za mir i kao takav trebao je biti privremeno rješenje. Zahvaljujući tom ustavu BiH od unitarne postaje složena i decentralizirana država sa dva entitera i tri konstitutivna naroda.

Princip konstitutivnosti postaje osnova za učešće u vlasti i kandidiranja na važne političke i državne funkcije, čime se daje povlašćeni položaj jednoj vrsti kolektiviteta (etničkoj pripadnosti) i grupnih interesa, a sve drugi se zanemaruju. To dovodi do stvaranja elitističkog karaktera demokratije, u kojem predstavnička demokratija gubi smisao, „jer građanin, kao pojedinac ili kao pripadnik neke druge društvene grupe, osim nacije, nema skoro nikakvog izgleda da učestvuje u procesima odlučivanja“ (Marković 2016, 86). Dakle, tri konstitutivna naroda – Bošnjaci, Srbi i Hrvati – imaju karakter kolektivnih političkih subjekata, koje zastupaju njihove političke elite posredstvom nacionalnih stranaka. Tako se nacionalne stranke nameću kao jedini legitimni predstavnici svojih konstitutivnih naroda. I, zaista, ako napravimo retrospektivu kroz sazive Predstavničkog doma PSBiH, od 1996. godine do danas, vidjećemo da dominantnu ulogu i najveći broj poslanika, upravo imaju političke partije sa nacionalnim predznakom. (Tabela 1)

Tabela 1: Historijski pregled sastava Predstavničkog doma PSBH

Politička partija	1996.	1998.	2000.	2002.	2006.	2010.	2014.	2018.
SDA	19		8	10	9	7	6	9
SDS	9	4	6	5	3	4	3	3
HDZ BIH	8	6	5	1	3	3		5
SNSD			1	3	7	8	6	6
SDP BIH		4	9	4	5	8	3	5

STRANKA ZA BIH	2		5	6	8	2		
PDP			2	2	1	1		2
SBB						4		2
HDZ1990.					2	2	1	
OSTALE STRANKE	4	28	6	11	2	1		10

Izvor: www.parlament.ba

Nažalost, zahvaljujući ovakvom ustavnom rješenju (konstitutivnost naroda) i institucionalnom sistemu, u BiH nemamo istinsku demokratiju, nego *konsocijacijsku demokratiju* u kojoj vlast nose nacionalne političke elite, koje imaju monopol političkog odlučivanja i u kojoj su izvjesne političke institucije sastavljene isključivo od pripadnika konstitutivnih naroda:

U dejtonskoj BiH od 1996. godine na djelu su ključne konsocijacijske institucije: koalicija etničkih partija u vlasti, tročlano rotirajuće Predsjedništvo, etnička kvota poslaničkih mjesta (famozno 'entitetsko glasanje' koje je bilo predmet spoticanja u pregovorima oko ustavnih reformi 2006. godine), dvodomni parlament (premda su u praksi oba doma ustvari 'domovi naroda'), pravo veta na pitanja 'od vitalnog nacionalnog interesa' pri čemu ta pitanja mogu biti što god dvije trećine 'narodnih predstavnika' požele, iritirajuće cjepidlačka paritetnost u svim državnim institucijama, obično na štetu stručnosti, itd. Možemo, ako ove institucije kontekstualiziramo u konsocijacijsku teoriju, zaključiti da one u većoj ili manjoj mjeri zadovoljavaju sve karakteristike ideal-tipskog konsocijacionizma. (Mujkić 2008, 125)

Iako su ovakva ustavna rješenja imala za cilj da fragmentiranost bosanskohercegovačke politike pretvore u stabilnu demokratiju, to nije dalo rezultate, nego je doprinijelo dodatnom dizanju tenzija i cementiranju postojećeg stanja, u kojem se nastavlja diskriminacija političkih prava građana i drugih etničkih grupa⁷, a „moć odlučivanja ima tendenciju centralizacije u rukama male grupe elita. Stranačke vođe posebno dobijaju na značaju zahvaljujući svojoj moći da utječu

⁷ Na primjer, građanima Bosne i Hercegovine koji se ne identificiraju kao pripadnici bošnjačkog, srpskog ili hrvatskog „konstitutivnog naroda“ i dalje je zabranjeno kandidiranje za člana predsjedništva i članstvo u Domu naroda, uprkos presudama Evropskog suda za ljudska prava iz 2009. i 2016. godine da isključenje pripadnika drugih etničkih grupa predstavlja kršenje Evropske konvencije o ljudskim pravima i drugih međunarodnih standarda. Međutim, ni konstitutivni narodi nemaju ista politička prava na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, jer na neke pozicije mogu biti izabrani samo Bošnjaci i Hrvati iz FBiH, a na neke samo Srbi iz RS. Dakle, politička prava u Bosni i Hercegovini u velikoj mjeri ovise o entitetskoj i etničkoj pripadnosti, dok su sve druge pripadnosti i interesi manje ili više zanemareni. PACE je u više navrata od BiH vlasti tražila donošenje amandmana na Ustav i Izborni zakon kako bi se zaustavila ova vrsta diskriminacije, ali do danas ključni politički sudionici – lideri nacionalnih stranaka konstitutivnih naroda – nisu pokazali spremnost i volju da postignu dogovor oko ovih pitanja.

na to koji će kandidati biti smješteni na pobjedničke pozicije na partijskim listama, kao i zbog njihove uloge predstavnika distinktnih društvenih i političkih grupa tokom pregovora koji se vode između elita“ (Reilly prema Mujkić 2008, 127).

To u praksi znači da se važne državne odluke donose u vrhovima političkih stranaka, a ne u parlamentu, vladi, ministarstvima ili drugim institucijama vlasti. Slobodno možemo kazati da, ako su se nekada odluke, u socijalističkom sistemu, donosile u vrhu jedne partije, taj sistem je danas samo multipliciran, jer se i dalje ključne odluke ne donose u državnim institucijama nego u centralama političkih stranaka ili što je još gore u izvaninstitucionalnom dogovoru stranačkih lidera. Odličan primjer za to je dogovor stranačkih lidera da se, konačno, nakon 12 godina održe lokalni izbori u Mostaru. Lideri stranaka su se dogovorili oko izmjena Izbornog zakona, a PSBiH je samo formalno potvrdila tu odluku. Dakle, demokratski izabrani predstavnici ne predstavljaju građane koji su im povjerovali te funkcije, nego rade u interesu i po nalogu političkih šefova, odnosno stranaka ispred kojih dolaze.

Da bi bili što objektivniji u prikazu trenutnog stanja izgradnje demokratskog poretka u Bosni i Hercegovini možemo koristiti analize i izvještaje nekih svjetskih organizacija koje na potpuno nezavisan način prate procese demokratizacije u tranzicijskim društvima. Postoji mnoštvo takvih organizacija, koje koristeći različite metodologije, tehnike prikupljanja, obrade i prezentiranja podataka „mjere“ stepen i kvalitet demokratskog poretka u tranzicijskim društvima.

Jedna od takvih organizacija je *Freedom House* koja svoja komparativna istraživanja objavljuje u publikacijama i specijalnim izveštajima, putem kojih skreće pažnju na globalne trendove u poštivanju sloboda i konsolidaciji demokratije. Na primjer, u godišnjem izvještaju *Nations in Transit* ocjenjuje stanje demokratije u regiji koja se proteže od Centralne Evrope do Centralne Azije i daje izvještaje za svaku zemlju pojedinačno. U dogovoru s autorima izvještaja za svaku zemlju, panelom stručnih savjetnika i grupom regionalnih stručnih recenzenata, Freedom House daje numeričke ocjene za svaku zemlju na sedam pokazatelja: *nacionalno demokratsko upravljanje, izborni proces, civilno društvo, nezavisnost medija, lokalno demokratsko upravljanje, pravosudni okvir i njegova nezavisnost i korupcija*. (Nations in Transit 2021)

Ocjene su poredane na skali od 1 do 7, pri čemu 1 predstavlja najniži, a 7 najviši nivo demokratskog napretka. Freedom House je uveo *ocjenu demokratije*, počevši od izdanja 2004. godine. Ocjena demokratije predstavlja prosjek od sedam (gore navedenih) pokazatelja i izražava

se i kao postotak, gdje 0 predstavlja najniži, a 100 najviši nivo demokratije. Na temelju ocjene demokratije, Freedom House svaku zemlju klasificira u jedan od sljedećih režima:

- Konsolidovani autoritarni režim (1.00–2.00)
- Polukonsolidovani autoritarni režim (2.01–3.00)
- Prijelazni / hibridni režim (3.01–4.00)
- Polukonsolidovana demokratija (4.01–5.00)
- Konsolidovana demokratija (5.01–7.00)

Tabela 2: Sumarni rezultat po kategorijama⁸ i ocjena demokratije za 2020. godinu

Country	NDG	EP	CS	IM	LDG	JFI	CO	DS	D%
Slovenia	5.75	6.50	6.00	5.50	6.50	6.00	5.25	5.93	82%
Czech Republic	5.00	6.75	6.00	5.00	6.25	6.00	4.50	5.64	77%
Slovakia	4.75	6.25	6.25	5.00	5.50	5.00	4.25	5.29	71%
Bulgaria	4.25	5.50	5.50	3.50	4.75	4.50	3.75	4.54	59%
Romania	4.00	5.00	5.50	3.75	4.50	4.25	4.00	4.43	57%
Croatia	4.25	5.00	5.25	3.75	4.25	3.50	3.75	4.25	54%
Hungary	3.25	4.25	4.50	3.25	4.75	4.75	3.00	3.96	49%
Serbia	3.50	4.50	5.50	3.25	4.00	3.50	3.50	3.96	49%
Albania	3.25	4.25	5.00	3.75	4.50	3.25	2.75	3.82	47%
Montenegro	3.25	4.25	5.25	3.25	4.50	3.50	3.00	3.86	46%
Bosnia and Herzegovina	2.00	4.50	4.50	3.25	3.00	3.00	3.00	3.32	39%
Kosovo	2.75	3.50	4.50	3.25	3.50	2.50	2.25	3.18	36%

Izvor: *Nations in Transit 2020*

Tabela 3: Pregled ocjena demokratije zemalja bivše SFRJ za period 2010. – 2020.

Country	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Albania	4.07	3.96	3.86	3.75	3.82	3.86	3.86	3.86	3.89	3.89	3.82
Bosnia and Herzegovina	3.75	3.68	3.64	3.61	3.57	3.54	3.50	3.46	3.36	3.32	3.32
Croatia	4.29	4.36	4.39	4.39	4.32	4.32	4.32	4.29	4.25	4.25	4.25
Kosovo	2.93	2.82	2.82	2.75	2.86	2.86	2.93	3.04	3.07	3.11	3.18
Montenegro	4.21	4.18	4.18	4.18	4.14	4.11	4.07	4.11	4.07	3.93	3.86
North Macedonia	4.21	4.18	4.11	4.07	4.00	3.93	3.71	3.57	3.64	3.68	3.75
Serbia	4.29	4.36	4.36	4.36	4.36	4.32	4.25	4.18	4.04	4.00	3.96
Slovenia	6.07	6.07	6.11	6.11	6.07	6.07	6.00	5.96	5.93	5.93	5.93

Izvor: *Nations in Transit 2020*

⁸ Kategorije: NDG - Nacionalno demokratsko upravljanje, EP - Izborni proces, CS - Civilno društvo, IM - Nezavisni mediji, LDG - Lokalno demokratsko upravljanje, JFI - Pravosudni okvir i nezavisnost, CO – Korupcija, DS – Ocjena demokratije, D% - Procenat demokratije

Tabela 4: Pregled ocjena demokratije zemalja bivše SFRJ za period 2002. – 2009.

Country	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	Change
Albania	4.25	4.17	4.13	4.04	3.79	3.82	3.82	3.82	▼
Bosnia and Herzegovina	4.83	4.54	4.29	4.18	4.07	4.04	4.11	4.18	▼
Croatia	3.54	3.79	3.83	3.75	3.71	3.75	3.64	3.71	▲
Macedonia	4.46	4.29	4.00	3.89	3.82	3.82	3.86	3.86	▼
Yugoslavia	4.00	3.88	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	
Serbia	n/a	n/a	3.83	3.75	3.71	3.68	3.79	3.79	▲
Montenegro	n/a	n/a	3.83	3.79	3.89	3.93	3.79	3.79	▼
Kosovo	n/a	n/a	5.50	5.32	5.36	5.36	5.21	5.14	▼
Slovenia	1.83	1.79	1.75	1.68	1.75	1.82	1.86	1.93	

Izvor: *Nations in Transit 2011*⁹

Navedeni pokazatelji prikazani u tabelama 2, 3 i 4 jasno pokazuju da Bosna i Hercegovina spada u zemlje sa *prijelaznim ili hibridnim režimom* u kojima su „demokratske institucije krhke i u kojima postoje značajni izazovi u zaštiti političkih prava i građanskih sloboda. Potencijal za održivu, liberalnu demokratiju nije jasan“ (Nations in Transit 2021).

Prema smjernicama za ocjenjivanje država u tranziciji, režimi koji su ocjenjeni kao *prijelazni/hibridni režimi* najčešće imaju sljedeće karakteristike:

- Nacionalni izbori su redovni i konkurentni, ali značajne nepravilnosti mogu ih spriječiti da budu slobodni i poštenu. Pritisak vlasti na opozicione stranke i kandidate može biti uobičajena pojava.
- Civilno društvo je nezavisno i raste, a prava okupljanja i udruživanja su generalno zaštićena. Međutim, filantropija i volonterizam su slabi, a ovisnost o stranim sredstvima prepreka je dugoročnoj održivosti.
- Mediji su generalno nezavisni i raznoliki. Zakonski okvir za zaštitu medija možda postoji, ali se ne primjenjuje u praksi. Politički i ekonomski interesi utječu na izvještavanje i uredničku nezavisnost.
- Nacionalni i lokalni sistemi vlasti su slabi i netransparentni. Iako je odnos snaga krhak, glasna, ali frakcionalizirana opozicija može biti prisutna u parlamentu.

⁹ Metodologija ocjenjivanja 2011. godine je bila drugačija, bila je obrnuta u odnosu na način ocjenjivanja 2020. godine, a to znači da 1 predstavlja najvišu razinu demokratskog napretka, a 7 najnižu. I po ovoj metodologiji BiH ima karakteristike *prijelaznog/hibridnog režima*.

- Pravosuđe se bori da održi svoju nezavisnost od izvršne i zakonodavne vlasti. Poštivanje osnovnih političkih, građanskih i ljudskih prava je selektivno, a jednakost pred zakonom nije zajamčena. Pored toga što je pravosuđe sporo, događaju se i zloupotrebe.
- Korupcija je široko rasprostranjena i predstavlja glavnu prepreku političkom i ekonomskom razvoju.

Dakle, Bosna i Hercegovina, po ocjeni Freedom House, spada u hibridne režime, koji su još uvijek daleko od konsolidirane demokratije i završetka tranzicije, a što je još gore, takvu poziciju ima od 2002. godine do danas. U izvještaju za 2020. godinu stoji:

2019. godinu u Bosni i Hercegovini (BiH) obilježilo je još jedno razdoblje postizbornog političkog zastoja. Građani su gotovo svakodnevno bili izloženi etnonacionalističko-populističkoj retorici, koja je pothranjivala strah od novog potencijalnog sukoba. U praksi je ova retorika poslužila samo za papir na pukotinama u sve siromašnijem i preopterećenijem društvu, a političari su pokazali malo ili nimalo interesa za razvijanje planova za rješavanje najvažnijih pitanja u zemlji. (Brezar 2020)

Sličnu ocjenu, a najgoru u odnosu na zemlje regiona, Bosna i Hercegovina je dobila i od **Bertelsmann Transformation Index (BTI)**¹⁰, koja analizira i ocjenjuje napredak zemalja u razvoju i tranziciji prema demokratiji i tržišnoj ekonomiji na osnovu 17 kategorija. U sažetku njihovog izvještaja piše:

Od 2017. godine Bosnu i Hercegovinu (BiH) karakterizira politička nestabilnost i gotovo potpuna stagnacija u političkim i socioekonomskim reformama, završavajući kratko razdoblje (2015. - 2016.) koje je obilježila stabilnost vlasti i (ograničena) reforma. (BTI 2020)

---

¹⁰ BTI je rezultat suradnje gotovo 300 državnih i regionalnih stručnjaka s vodećih univerziteta i istraživačkih centara širom svijeta. Projekt analizira i upoređuje procese transformacije prema demokratiji i inkluzivnoj tržišnoj ekonomiji širom svijeta. Cilj BTI je identificirati uspješne strategije za usmjeravanje promjena.

Tabela 5: Status političke transformacije

Konsolidovane demokratije	Defektne demokratije	Krajnje defektne demokratije	Umjerene autokratije	Čvrste autokratije
Rezultat 10 do 8	Rezultat < 8 do 6	Rezultat < 6	Rezultat ≥ 4	Rezultat < 4
Estonija	Bugarska	Bosna i Hercegovina		
Litvanija	Poljska			
Češka republika	Rumunija			
Slovenija	Crna Gora			
Latvija	Sjeverna Makedonija			
Slovačka	Albanija			
Hrvatska	Srbija			
	Mađarska			
	Kosovo			

Izvor: *BTI 2020 / Regional Report East-Central and Southeast Europe*

Zbog ovako loše političke situacije značajno je usporen i put Bosne i Hercegovine ka članstvu u Evropsku uniju i NATO. Napredak na putu ka članstvu u EU zapravo je zastao 2008. godine kada su Europska unija (EU), s jedne strane, i Bosna i Hercegovina, s druge strane, u junu potpisale Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju (SSP). Stupanje na snagu SSP godinama je bilo blokirano jer BiH nije uspjela provesti preostali uslov EU: provedbu presude Evropskog suda za ljudska prava u slučaju Sejdić-Finci. Sporazum je aktiviran tek 2015. godine, a nakon predaje zahtjeva za članstvo u EU 2016. godine Evropska komisija predala je vlastima BiH upitnik, kojima je trebalo punih 14 mjeseci da na njegov odgovore. U maju 2019. Evropska komisija dala je mišljenje o zahtjevu Bosne i Hercegovine za članstvo u EU. U Mišljenju je utvrđeno 14 ključnih prioriteta koje država mora ispuniti kako bi dobila preporuku za otvaranje pristupnih pregovora za članstvo u EU. Ovi prioriteti se odnose na demokratiju i funkcionalnost institucija, vladavinu prava, osnovnih prava i reformu javne uprave.¹¹ Međutim, od tog perioda do danas, zbog zastoja u reformskim procesima i ispunjavanju navedenih prioriteta¹² ali i nedostatku političke volje EU da se uključi u rješavanje strukturalnih problema i sveobuhvtnih ustavnih reformi u BiH, koji bi omogućavali razvoj demokratije, pravne države i tržišne privrede, kao ključnih uslova za članstvo u EU „ova zemlja je zarobljena u ustavnom poretku koji u životu održava politički sistem, baziran

¹¹ Detaljnije vidjeti u: COM(2019) 261 final, Brisel, 29.05.2019. - Mišljenje Komisije o zahtjevu Bosne i Hercegovine za članstvo u Evropskoj uniji

¹² U Izvještaj o Bosni i Hercegovini za 2020. godinu, koji je Evropska komisija podnijela Evropskom parlamentu i Evropskom vijeću, po pitanju ispunjavanja 14 prioriteta, uglavnom se navodi da „nije ostvaren napredak“ ili da je „ostvaren ograničeni napredak. - SWD(2020) 350 final

na patronaži i permanentnom širenju međuetničkih, kolektivnih strahova. BiH je zarobljena u nefunkcionalnoj državi koja je funkcionalna za političku elitu, ali ne i za njene građanke i građane“ (Weber 2020).

5.2. Ekonomski aspekti tranzicije u BiH

Sve socijalističke ekonomije, prije početka tranzicije bile su zatvorene, a državne institucije su odlučivale u kojim područjima će se preduzeća osnovati, šta će se proizvoditi, koliko će radnika biti zaposleno i kako će se obezbijediti tržište. Dakle, državna preduzeća razvijala su svoje proizvodne sisteme ne obazirući se na promjene koje su na međunarodnom tržištu prouzrokovale najveće tržišno orijentisane ekonomije. Međutim, sa naglim porastom međunarodne trgovine, 80-tih godina prošlog stoljeća, na vidjelo izlaze sve slabosti socijalističke ekonomije, „čiji su stanovnici čekali u redovima za kupovinu osnovnih proizvoda iz inostranstva, dok su njihovi proizvodi sve manje bili interesantni na inostranim tržištima. Državna preduzeća vođena odlukama političara jednostavno su se suočila sa smanjenom potražnjom svojih skupih i nekonkurentnih proizvoda u utakmici na sve konkurentnijem međunarodnom tržištu“ (ALDI 2004). Suočene sa takvim problemima sve evropske socijalističke zemlje počinju napuštati centralno-plansku i počinju tranziciju ka slobodnoj tržišnoj ekonomiji. Tranzicija iz planske u tržišnu ekonomiju podrazumijevala je standardni paket koji je primjenjivan u većini postsocijalističkih zemalja, koji su standardizovale i kompletirale Svjetska banka i Međunarodni monetarni fond (MMF), a čine ga četiri ključna činioca: *institucionalne reforme, makroekonomska stabilizacija, mikroekonomska liberalizacija i privatizacija*.

Složenost unutrašnjeg uređenja Bosne i Hercegovine i način izlaska iz SFRJ značajno su utjecali na početnu poziciju, karakter i brzinu odvijanja tranzicijskih procesa u sferi ekonomije, pa se često moglo čuti da se zemlja iznenada suočila sa trostrukom tranzicijom: iz rata u mir, iz centralno-planske u slobodnu tržišnu ekonomiju, iz izgradnje i obnove zemlje ka uspostavljanju institucija neophodnih za održiv napredak.

Prije rata Bosna i Hercegovina je spadala među nerazvijenije republike SFRJ sa oko 1,670 USD društvenog proizvoda *per capita*¹³ (2,540 USD BDP per capita), što je predstavljalo 67% prosječnog društvenog proizvoda po stanovniku tadašnje savezne države, zbog čega je bila pod

---

¹³ U upotrebi je bio društveni proizvod, a ne BDP i tako iskazane vrijednosti nisu bile uporedive sa kasnijim veličinama nacionalnih računa iskazanim po SNA metodologiji.

posebnim ekonomskim mjerama za prevazilaženje ekonomske nerazvijenosti (Jakšić i Bomeštar 2011). Ipak, treba naglasiti da je Bosna i Hercegovina između 1945. i 1991. godine, kada je bila u sastavu SFRJ, postigla značajnu ekonomsku preobrazbu i bilježila prosječnu stopu ekonomskog rasta od 5 %. U trgovinskoj razmjeni sa svijetom u 1991. godini Bosna i Hercegovina je ostvarila suficit, uglavnom zahvaljujući poslovanju 12 velikih državnih kompanija koje su ostvarivale 35 % ukupnog BDP i 40 % ukupnog izvoza (Stojanov 2001). Ekonomija Bosne i Hercegovine zasnivala se na baznoj industriji i izvozno orijentisanoj privredi, a kompanije su bile organizovane kao samoupravna preduzeća udruženog rada u skladu sa principom samoupravne tržišne ekonomije, koja je bila na pola puta između planske i savremene tržišne ekonomije.

Proces ekonomske tranzicije i institucionalne transformacije u Bosni i Hercegovini počeo je 1996. godine sa pretpostavkom da će pet godina biti dovoljno za uspostavljanje funkcionalne i otvorene ekonomije, te da će Bosna i Hercegovina 2001. godine dostići ekonomski nivo koji je imala 1991. godine. U tom periodu međunarodna zajednica je obezbijedila izuzetno veliku finansijsku pomoć Bosni i Hercegovini. Na pet međunarodnih donatorskih konferencija za poslijeratnu obnovu Bosne i Hercegovine prikupljeno je preko pet milijardi USD pomoći, što je 30 puta više po glavi stanovnika od prosjeka pomoći koju su dobivale zemlje u razvoju, uključujući i najsiromašnije zemlje na svijetu. Pretpostavljalo se da će radikalne promjene u političkom i ekonomskom sistemu, izazvati nemale, ali privremene negativne ekonomske efekte, kroz privremenu stagnaciju ili pad privrednih aktivnosti, gubitak radnih mjesta i poremećaje u socijalnoj sferi. Međutim, pet godina kasnije postalo je jasno da će ukupno vrijeme tranzicije biti znatno duže, a očekivani gubici znatno veći od planiranih. Donatorska sredstva¹⁴ imala su presudan utjecaj na poratnu obnovu Bosne i Hercegovine, posebno krupne infrastrukture, osposobljavanje i revitalizaciju komunalnih sistema, deminiranje terena i sanaciju socijalnih potreba, ali veoma malo sredstava je uloženo u osposobljavanje proizvodnih kapaciteta i čuvanje postojećih ili otvaranje novih radnih mjesta (Jakšić i Bomeštar 2011). Jednostavno, Bosna i Hercegovina zbog drugih prioriteta - kao što su politička, nacionalna i druga pitanja vezana za rat i Dejtonski mirovni sporazum - nije uspjela sprovesti neophodne reforme za funkcionalnu i stabilnu ekonomiju.

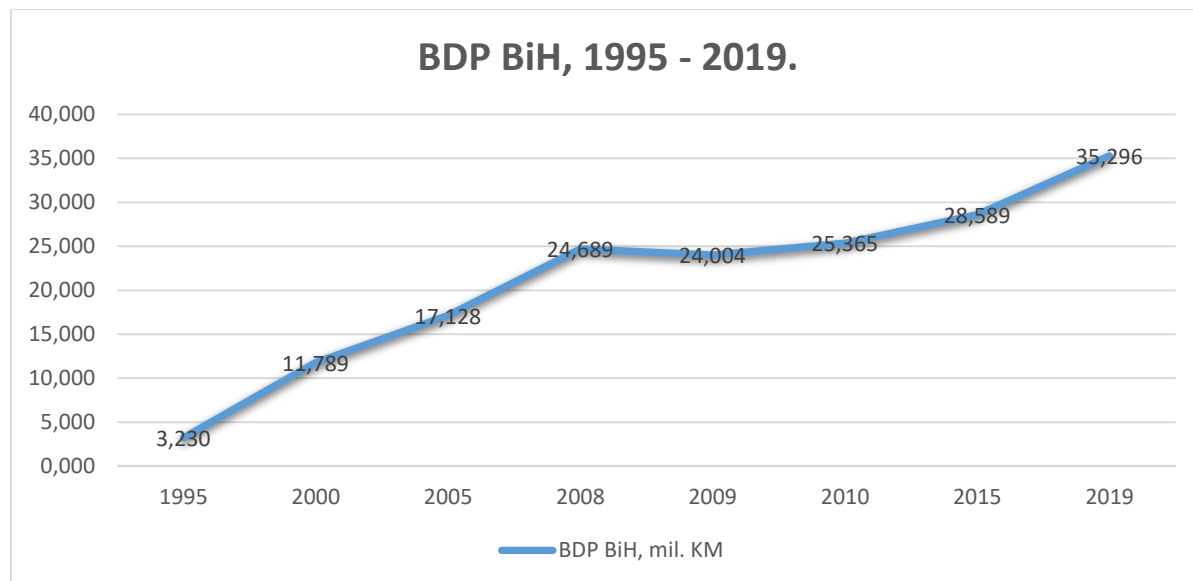
¹⁴ Prema nezvaničnim podacima, više od 20% ukupne pomoći iz donacija otišlo je na plaćanje brojnih servisno-konsultantskih i ekspertskih usluga samih davalaca tih donacija.

Smanjenje obima međunarodne pomoći, devastirana privreda sa oko 50 % fizički uništenih prijeratnih privrednih kapaciteta i sporost u provođenju ekonomskih reformi za posljedicu su imali brojne ekonomske i socijalne probleme sa kojima su se građani Bosne i Hercegovine u tom periodu suočili. Nezaposlenost je iznosila preko 40 %, 19,5 % stanovnika živjelo je ispod granice siromaštva, a skoro 30 % stanovništva bilo je neposredno iznad generalne granice siromaštva (ALDI 2004). Bruto domaći proizvod (BDP) bio je prepolovljen u odnosu na onaj iz 1990. godine i iznosio je svega 5,5 milijardi USD.

U narednom periodu dolazi do postepenog ali veoma sporog ekonomskog oporavka zemlje i to zahvaljujući konstantnom pritisku međunarodne zajednice i međunarodnih finansijskih organizacija na vlasti u Bosni i Hercegovini, kako bi se provodile neophodne reforme - uređenija zakonska regulativa, razvijenije i efikasnije institucije - u cilju stvaranja ekonomske stabilnosti, održivog razvoja, ali i, iznad svega, zahvaljujući uspostavljanju pokidanih ekonomskih veza sa regionalnim okruženjem.

Grafikon 1: BDP BiH za period 1995 – 2019. godina

Izvor: Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine

Pored navedenog ključnu ulogu u stabilizaciji ekonomskih prilika u BiH imao je prvi, udarni talas privatizacije 2002. godine, koji je, između ostalog, iskorišten za izmirivanje dugova države prema građanima, bilo da je riječ o staroj deviznoj štednji, neisplaćenim vojničkim platama u toku rata i penzijama.

Međutim, pored trenutno pozitivnih efekata privatizacija je kao ključni element u procesu tranzicije - neki ga čak poistovjećuju sa ukupnim paketima transformacije i tranzicije – pokazala stvarno stanje i pravu sliku Bosne i Hercegovine. Entitetski i etnički ključ prihvaćeni su kao neminovnost i u ovom segmentu, pa privatizacija u Bosni i Hercegovini dobija karakter entitetske i etničke privatizacije:

Privatizaciju u BiH su podržavali čak i eksperti Svjetske banke i MMF-a kao privatizaciju entiteta. Imovina BiH, kao države, time je podijeljena na dva dijela: imovina države Republike Srpske i imovina države Federacije¹⁵. Takvo rješenje je, u velikoj mjeri, doprinijelo daljnjoj podjeli već podijeljenog ekonomskog prostora BiH. To je doprinijelo razvoju međuentitetske trgovine i konfuziji među građanima. U konkretnom slučaju BiH sa tri etničke grupe (Hrvati, Bošnjaci i Srbi), privatizacija je u predloženom smjeru dala doprinos stvaranju tzv. "etničke privatizacije". Zapravo, bošnjačka oligarhija kupuje kompanije u rejonima gdje su dominantni Bošnjaci, Hrvati u rejonima gdje dominiraju Hrvati. U RS, Srbi su ionako dominantni dio stanovništva. Što je još gore, zaposleni radnici se onda odabiru po etničkom kriteriju!!! (Stojanov 2001)

U normativnom smislu svrha privatizacije je da pružme što više ekonomskih aktivnosti od države i prenese ih na preduzetnike koji će racionalno upravljati tim aktivnostima. To bi trebalo dovesti do povećanja efikasnosti nacionalne ekonomije, bolje konkurentnosti i smanjenja pritiska na džepove građana kao poreskih obveznika, jer oslobađa državu-vladu od obaveze da nastavi sa subvencijama preduzeća koja negativno posluju. Međutim, u Bosni i Hercegovini je »privatizacijski model« proizašao iz konstelacije političkih snaga, a to znači da je „reduciran na nacionalno regionalnu razinu, čime je umjesto koncepta pretvorbe uspostavljen model pljačke“ (Fočo 2005, 85). Određene grupacije, u entitetima FBiH i RS, sastavljene od probranih i politički lojalnih pojedinaca, koje su tokom rata imale monopol nad trgovinom, nakon rata „bile su idealno pozicionirane da upravljaju privredom, posebno novonastalim privatnim sektorom i da na taj način, kroz bliske veze s politikom, koriste privilegovan položaj naspram javnog sektora ili da utiču na tok i rezultat privatizacije“ (Transparency International BiH 2009, 15). Zahvaljujući

---

¹⁵ Za privatizaciju u RSBiH zadužena je *Direkcija za privatizaciju*, dok u FBiH za provođenje postupaka privatizacije zadužena je jedna krovna agencija *Agencije za privatizaciju Federacije BiH* i 10 kantonalnih *Agencija za privatizaciju*.

ovakvom odnosu prema državnoj imovini i načinu privatizacije većina firmi, koje su privatizovane po veoma niskim cijenama, je napuštena nakon što su tzv. investitori podigli kredite, rasprodali imovinu, a radnike poslali na ulicu. Samo u RS (podatak iz 2013. godine) od oko 700 privatiziranih preduzeća i banaka, njih 630 je prestalo sa radom, a imovina čija je vrijednost viša od 15 milijardi KM prodana je za svega 2-3 milijarde KM uključujući i milijardu od prodaje „Telekoma Srpske“. Također, i u FBiH mnoga preduzeća, koja su bili giganti i nosioci ekonomije – poput „Vranice“, „Famosa“, „Sarabona“ i sl. – nestala su neposredno nakon procesa privatizacije (Maksimović 2013). Naravno, ovakvom procesu privatizacije i lošim ishodima pogodovali su političko i upravno okruženje u zemlji, kvalitet zakona, institucija i regulative koji se odnose na privatizacioni program i njegovu kontrolu.

Planirano je bilo da privatizacija bude obavljena u kratkom roku, s ciljem da se skрати period tranzicije za preduzeća i stvore uslovi za poboljšanje poslovanja i otvaranje novih radnih mjesta u budućnosti. Međutim, ni 25 godina poslije proces još uvijek nije završen, pa npr. u FBiH od ukupno 1.450 preduzeća predviđenih za privatizaciju do kraja 2019. godine privatizirano ih je 1.088 ili oko 75 % (Izvor: Agencija za privatizaciju u FBiH). Prema podacima iz MMF-ovog radnog dokumenta *Preduzeća u državnom vlasništvu u Bosni i Hercegovini: Ocjenjivanje učinka i nadzor* u Bosni i Hercegovini postoji još 550 preduzeća u državnom vlasništvu, koja raspolažu s preko 40 % privrednih resursa, a ostvaruju samo 10 % ukupnog prometa. Ova preduzeća zapošljavaju oko 80 hiljada radnika, što je 11 % od ukupno zaposlenih u Bosni i Hercegovini, i uglavnom posluju negativno ili sa vrlo malom dobiti, a prosječne plate u njima su 40 % više nego u privatnim firmama, bez obzira na nižu produktivnost (Parodi i Čegar 2019).

Velike svjetske finansijske organizacije poput „Međunarodnog monetarnog fonda“ (MMF) „Svjetske banke“ (WB), i „Evropske banke za obnovu i razvoj“ (EBRD), a od čijih sredstava i dugoročnih kredita ovisi finansijska stabilnost države i realizacija velikih infrastrukturnih projekata, u svojim izvještajima, studijama, strategijama i uslovima za odobravanje kredita potvrđuju sve gore navedeno i detektuju glavne probleme koji utječu na ekonomski napredak zemlje, konkurentnost na međunarodnom tržištu, manjak stranih investicija i životni standard građana.

EBRD u *Strategiji za Bosnu i Hercegovinu 2017-2022* kao glavne probleme koji ometaju ekonomski napredak, između ostalog, navodi sljedeće:

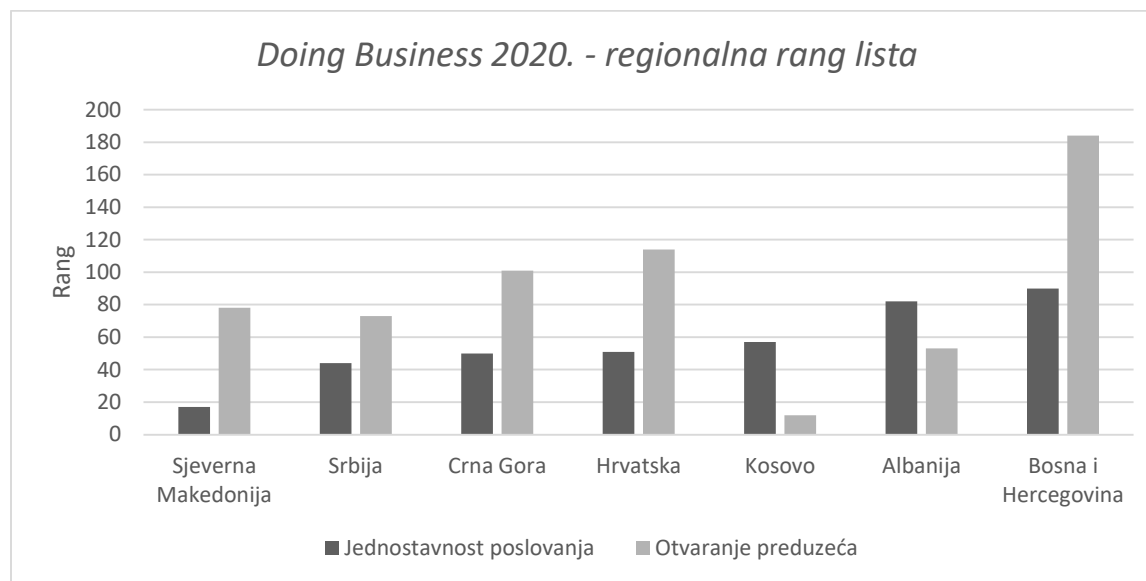
- Složena poslovna klima, slaba vladavina zakona i nedosljedno opredjeljenje za reforme ometaju napredak,
- Politički rizik, kompleksna struktura vlasti i slabi regulatorni okviri ometaju direktna strana ulaganja,
- Proces privatizacije u Federaciji praktično u zastoju, a dalje odlaganje erodira vrijednost trenutno održivih javnih preduzeća,
- Korporativni sektor slabo razvijen, limitiran nedostatkom stručnih vještina i slabim korporativnim upravljanjem,
- Veliko prisustvo države suzbija konkurentnost,
- Neformalna privreda i korupcija ometaju rast privatnog sektora itd

U Aneksu – „Politička procjena“ ove strategije, između ostalog, piše:

Mnoge slabosti koje su zajedničke drugim zemljama Zapadnog Balkana – kao što su ukupna institucionalna slabost, relativno nizak kapacitet javne administracije, pretjerana politizacija i manjak meritokracije u državnim službama, slabo pravosuđe, i težak poslovni ambijent – su umnožene u BiH. To je jedan od glavnih razloga zašto je zemlja često rangirana među najgorim u regionu u raznim tabelama koje se odnose na poslovni ambijent. (EBRD 2017)

Značajan faktor koji usporava ekonomski napredak zemlje i utječe na količinu stranih investicija je loše poslovno okruženje, koje uključuje složene i spore procedure za pokretanje poslovanja, te loš pravni okvir koji otežavaju poslovanje, naročito u sferi malih i srednjih preduzeća (SME) koja trebaju da budu stub ekonomskog razvoja država kao što je Bosna i Hercegovina. U izvještaju Svjetske banke *Doing Business – mjerenje poslovnih propisa* za 2020. godinu, koji pruža kvantitativne pokazatelje o propisima za pokretanje posla, dobivanje građevinskih dozvola, registracije imovine, dobivanje kredita, plaćanje poreza i slično, Bosna i Hercegovina je jako loše pozicionirana, a najlošije u regionu. Na listi od 190 ekonomija zauzima 90. mjesto, a u kategoriji *Otvaranje preduzeća (Starting a Business)* nalazi se tek na 184. mjestu. (Grafikon 2) Nestabilna ekonomska situacija, loš poslovni ambijent i usporen ekonomski rast bitno utječu na konkurentnost zemlje na međunarodnom tržištu, kao i na rast životnog standarda građana. Bosna i Hercegovina je još uvijek daleko od usklađenosti životnog standarda sa Evropskom unijom (EU).

Grafikon 2: Doing Business 2020 Indikatori – regionalna uporedba

Izvor: Izvještaj Svjetske banke Doing Business 2020

Vlasti u Bosni i Hercegovini su 2015. godine usvojile „Reformsku agendu za Bosnu i Hercegovinu za razdoblje 2015. - 2018. godinu“, koja je imala za cilj oporavak i moderniziranje ekonomije; jačanja održivog, efikasnog, socijalno pravednog i stabilnog ekonomskog rasta; otvaranja radnih mjesta; povećanje i bolje ciljane raspodjele socijalnih davanja te stvaranje održivog i pravičnog društvenog okruženja. Refomska agenda je bila usklađena s programom ekonomskih reformi koje zahtijeva EU, kao temeljnim elementom koji treba podstaknuti sveobuhvatne strukturalne reforme da bi se održala makroekonomska stabilnost i pospiješili rast i konkuretnost (uključujući privatizaciju i restrukturiranje javnih preduzeća), i kao takva bila je podržana kroz MMF-ov Prošireni aranžman (EFF) i Razvojni kredit (DPL) Svjetske banke.

Međutim, nedostatak zajedničke vizije, fragmentirano donošenje politika i komplicirane procedure odlučivanja otežavaju implementaciju reformske agende, usporavaju ekonomski rast i evropski put Bosne i Hercegovine.

5.3. Posljedice tranzicije po bosanskohercegovačko društvo

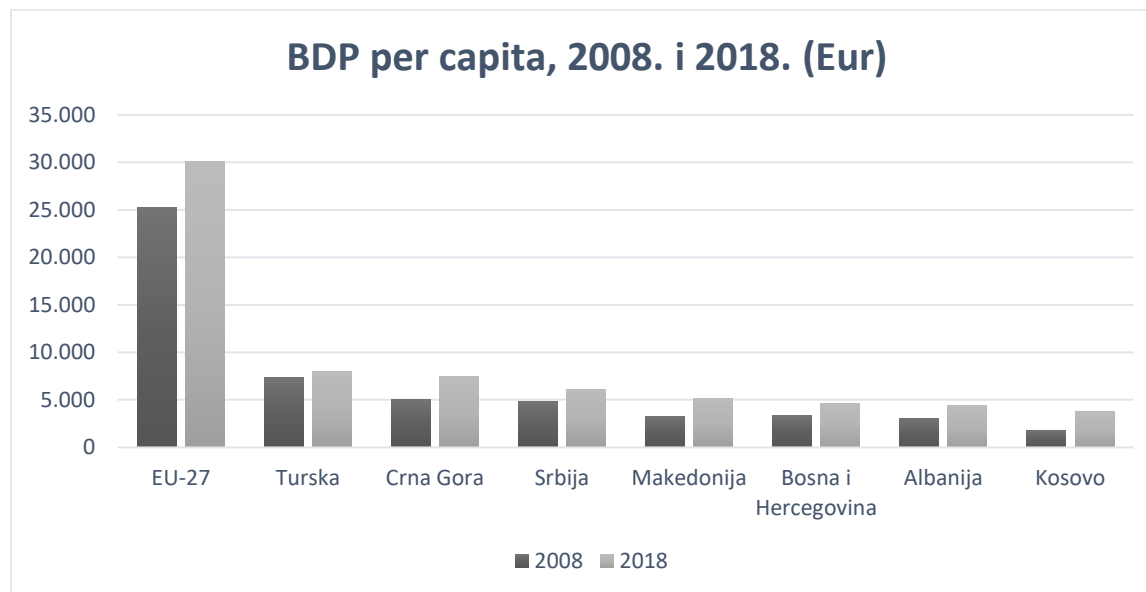
Tranzicija je sveobuhvatan proces koji sa sobom donosi i brojne posljedice. U Bosni i Hercegovini su te posljedice intenzivnije i brojnije nego u drugim tranzicijskim zemljama, jer su nastale kao rezultat procesa ratnog razaranja i procesa društvene transformacije, a odnose se na promjene u vrijednosnoj, socioekonomskoj, demografskoj i strukturalnoj sferi. Ovdje ćemo navesti samo nekoliko posljedica za koje smatramo da su najznačajnije.

Prvo, raskid sa socijalizmom označio je promjene u vrijednosnom poimanju rada, ali i redefiniciju uloge države u pogledu socijalnih davanja i njenog neprikosnovenog autoriteta i dominacije. U početku te promjene nisu jednostavno prihvaćene ni od strane građana, a ni od onih koji su vršili funkciju vlasti, od lokalnog pa do državnog nivoa. Široka lepeza socijalnih prava, sigurnost radnog mjesta, socijalno i zdravstveno osiguranje, pravo na stan itd. činili su socijalizam socijalnim sistemom u kome su prava iz sfere rada bila primarna i dobro zaštićena. Međutim, zbog vrste vlasničkih odnosa i garantiranih prava u sferi rada, sam rad nije bio adekvatno vrednovan, niti su primanja ovisila neposredno o produktivnosti i ostvarenim rezultatima. Upravo je to *differentia specifica* po kojoj se kapitalizam, zasnovan na privatnom vlasništvu razlikuje od socijalizma. Znanje, produktivnost i profit postaju osnova vrednovanja i pozicije koju pojedinac zauzima u poslovnom svijetu. S druge strane, uloga države i organa vlasti treba da bude u potpunosti redefinicirana. Država mora postati partner građanima i poslovnim subjektima, kako bi sfera rada bila oslobođena od dominacije politike, čime bi se otvorio prostor za zdravu konkurenciju i vrednovanje sposobnosti, a ne podobnosti i nezasluženi privilegija. Dakle, potrebno je uspostaviti novi vrijednosni sistem, nove navike u sferi rada i novu ulogu države u kojoj će ona biti u funkciji poslovnih subjekata i građana i koja će vladati pomoću podsticajnih a ne administrativno-represivnih mjera. Ove vijednosne promjene odvijaju se teško i jako sporo, jer predstavljaju raskid sa tradicijom dugom pola vijeka. (Fočo 2005, 96-100)

Drugo, ratna razaranja, loše provedena privatizacija i tranzicija koja još nije dovršena, uz politička neslaganja na svim nivoima vlasti, dovela su do toga da je Bosna i Hercegovina trenutno pozicionirana kao jedna od najsiromašnijih zemalja Europe. Prije rata bosanskohercegovačka privreda se zasnivala na velikim preduzećima - koja su ratnim razaranja i poratnom „tajkunskom“ privatizacijom mahom uništena - a poslije rata strategija ekonomskog razvoja fokusira se na sektor malih i srednjih poduzeća (SME), koji je trebao biti generator razvoja privrede. Međutim, zbog neadekvatne podrške od strane vlade i nositelja ekonomske politike, te istovremeno izloženosti rastućem utjecaju globalizacije i inostrane konkurencije, SME sektor je ostao relativno slab i nije uspio dati očekivane rezultate (Arnaut i Jerković 2017). Ako uporedimo BDP per capita sa zemljama kandidatima i potencijalnim kandidatima za članstvo u EU, vidjećemo da se Bosna i Hercegovina nalazi pri dnu ljestvice zajedno sa Albanijom i Kosovom. (Grafikon 3) Pema podacima EUROSTATATA BDP per capita u Bosni i Hercegovini iznosi svega 15,2% u odnosu

na prosjek EU ili 30,1% BDP-a per capita izraženog u *standardima kupovne moći (PPS)* u odnosu na prosjek EU.

Grafikon 3: Zemlje proširenja – Bruto domaći proizvod (BDP) po stanovniku, 2008. i 2018.

Izvor: Eurostat

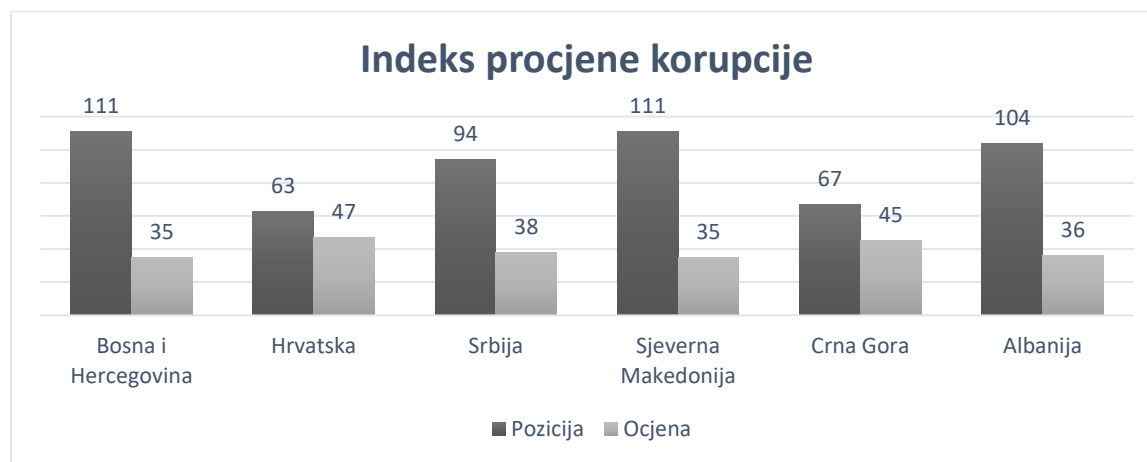
Treće, usljed loše privatizacije, propadanja velikih preduzeća, restrukturiranja i optimizacije preduzeća koja su „preživjela“ privatizaciju, neusklađenosti obrazovnog sistema sa potrebama tržišta rada veliki broj radnika ostaje bez posla, s jedne strane, dok, s druge strane, oni koji traže prvo zaposlenje ne uspevaju da pronađu posao. Prema podacima „Agencije za rad i zapošljavanje Bosne i Hercegovine“ u martu 2021. u Bosni i Hercegovini je bilo 406.718 osobe na evidencijama zavoda i službi zapošljavanja u Bosni i Hercegovini. U odnosu na isti period prošle godine nezaposlenost je veća za 8.214 osoba ili 2,06%. Rast nezaposlenosti je uzrokovan smanjenom ekonomskom aktivnošću uslijed pandemije Covid-19, te se nezaposlenost od početka pandemije povećala za oko 3%. Prema istom izvoru stopa registrovane nezaposlenosti¹⁶ u februaru 2021. godine iznosila je 33,7%. Prema podacima *Anketa o radnoj snazi u Bosni i Hercegovini za 2020. godina*, koju provodi „Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine“ (ASBIH), brojke su nešto drugačije. Anketa se provodi u skladu sa preporukama i definicijama Međunarodne organizacije rada (MOR) i u skladu sa preporukama i regulativama Statističkog ureda Evropske unije (EUROSTAT), što omogućava uporedivost podataka iz Ankete sa drugim zemljama. Prema ovim

¹⁶ *Stopa nezaposlenosti* predstavlja procentualno učešće nezaposlenih osoba u radnoj snazi. Dok *radnu snagu* ili ekonomski aktivno stanovništvo čine sve zaposlene i nezaposlene osobe.

pokazateljima, u 2020. godini, u Bosni i Hercegovini stopa nezaposlenosti iznosila je 15,9% što je preko dva puta više u odnosu na prosječnu stopu nezaposlenosti u EU, koja iznosi 7,1%, prema podacima EUROSTAT-a za 2020. godinu. Naročito je zabrinjavajući podatak što u Bosni i Hercegovini od oko 770 hiljada mladih osoba, u dobi između 15 i 30 godina, čak 60% je nezaposleno.

Četvrto, veliki problem sa kojim se Bosna i Hercegovina suočava u postratnom i tranzicijskom periodu jeste veoma rasprostranjena korupcija gotovo u svim porama društvenog života, što blokira demokratske procese, koči napredak zemlje i utječe na svakodnevni život građana. Korupcija je naročito prisutna na visokom nivou i to, najčešće, kao zloupotreba položaja, organizovani kriminal, ometanje pravde, trgovina uticajem, nesavjestan rad u službi i sl. Istraživanja korupcije na visokom nivou su pokazala da političke elite rade na uspostavljanju koruptivnih mehanizama i mreža u svim sektorima i institucijama, te prilagođavanju zakona kojima štite privatne interese ili interese stranaka iz kojih dolaze, a što im omogućava sticanje značajne političke moći i finansijske koristi. U izvještaju Transparency Internationala 2021. za Bosnu i Hercegovinu, između ostalog, piše: „Dugogodišnja tranzicija, nepostojanje političke volje i brojne neuspjele reforme rezultirale su zastojem procesa u svim sektorima zemlje. Korupcija je jedan od najurgentnijih izazova za napredak zemlje uopšte, a često ga koči u svim sektorima društva. Trenutna situacija u pravosuđu i nekažnjivost za korupciju na visokom nivou nose tmurna predviđanja u pogledu budućeg procesuiranja korupcije i jačanja vladavine prava u Bosni i Hercegovini uopšte“ (TI BiH 2020).

Grafikon 4: Indeks procjene korupcije (CPI) 2021. za zemlje regiona

Izvor: *Transparency International*

Prema Indeksu percepcije korupcije (CPI)¹⁷, Bosna i Hercegovina je ove godine ocijenjena sa 35, na skali od nule do 100 i zauzima 111 poziciju¹⁸ od 180 zemalja, što predstavlja najlošiju ocjenu od 2012. godine od kada se CPI temelji na postojećoj metodologiji, svrstavajući se tako u red zemalja koje globalno u kontinuitetu najviše nazaduju. Na *Grafikonu 4* prikazana je pozicija BiH u usporedbi sa zemljama iz regiona, na osnovu čega se vidi da je i u ovom segmentu, uz Sjevernu Makedoniju, najlošije pozicionirana.

Peto, prethodno navedena obilježja tranzicijskog perioda u Bosni i Hercegovini, kao što su konstantna politička kriza, pljačka društvenog bogatstva od strane ratnih profitera kroz proces privatizacije, usporen ekonomski rast (BiH je nivo BDP 1991. godine dostigla, kako se procjenjuje tek oko 2010. tj. 15 godina poslije rata), te konstantni rast javnog duga rezultirali su izuzetno visokom stopom siromaštva bosanskohercegovačkog stanovništva. Prema podacima *Ankete o potrošnji domaćinstva (APD)* za period 2004. -2015. relativna stopa siromaštva za domaćinstva iznosila je 17,5%, što znači da je skoro svako 6. domaćinstvo u BiH siromašno, dok oko 600 hiljada pojedinaca živi u siromaštvu (Tabela 5). Zabrinjavajuća je činjenica da je procenat stope siromaštva gotovo konstantan za navedeni period, a pretpostavke su da je u periodu poslije, naročito u vrijeme pademije COVID-19 ovaj procenat povećan. U izvještaju Svjetske banke pod nazivom *Ekonomski i socijalni uticaj COVID-19* procjenjuje se da će usljed pada potrošnje u BiH doći do povećanja procenta siromaštva u 2020. godini, posebno među radnicima.

Tabela 6: Glavni indikatori relativnog siromaštva u BiH, 2004. – 2015.

Godina	Ukupno domaćinstava	Siromašna domaćinstva	Stopa siromaštva (%) domaćinstava	Ukupno stanovnika	Siromašni stanovnici	Stopa siromaštva (%) stanovnici
2004.	1,067,120	192,901	18,1	3,507,868	640,751	18,3
2007.	1.054.613	193.692	18,4	3.447.156	627.903	18,2
2011.	1.033.452	177.277	17,2	3.169.986	566.025	17,9
2015.	1.033.452	170.619	16,5	2.995.603	505.816	16,9

Izvor: *Anketa o potrošnji domaćinstva (APD) 2004, 2007, 2011, 2015.*

¹⁷Indeks percepcije korupcije (CPI) je istraživanje koje formira rang listu zemalja prema ocjeni o raširenosti korupcije u njima, tj. do koje se mjere percipira da su tijela javne vlasti korumpirana. Indeks određene države ukazuje na to koliki je nivo percipirane korupcije u javnom sektoru na skali od 0 do 100, gdje 0 predstavlja visok nivo korupcije, a 100 da je korupcija iskorijenjena. CPI je najrasprostranjeniji indeks za mjerenje korupcije u svijetu, koji se bazira na kombinaciji 13 anketa za procjenu koruptivnosti. Izvor: <https://www.transparency.org/en/cpi>

¹⁸ Pozicija (rang) koju neka zemlja zauzima se određuje na osnovu ocjene CPI-a, gdje pozicija 1 predstavlja najbolju poziciju i dobija je zemlja sa najboljom ocjenom, a pozicija 180 predstavlja najlošiju poziciju i veoma veliko prisustvo korupcije u zemlji.

Šesto, možda i najvažnije, broj stanovnika u Bosni i Hercegovini konstantno se smanjuje. Prema popisu iz 1991. godine u BiH je živjelo 4.377.033 stanovnika, a prema popisu iz 2013. godine taj broj se smanjio na 3.531.159 stanovnika. Pretpostavke su, iako nema zvaničnih podataka, da je između 2013. i 2019. godine našu državu napustilo preko pola miliona stanovnika¹⁹. Prema dostupnim zvaničnim podacima agencija za statistiku zemalja prijema i diplomatsko konzularnih predstavništava Bosne i Hercegovine objedinjenih u *Migracijskom profilu za BiH za 2019. godinu*, procjena ukupnog broja osoba koje žive u iseljeništvu, a koje vode porijeklo iz Bosne i Hercegovine iznosi najmanje 2,2 miliona. (Migracijski profil Bosne i Hercegovine za 2019. godinu 2020, 63).

Hronična nezaposlenost, nedostatak radnih mjesta i niske plate, loš politički ambijent, te izuzetno loš životni standard, utječe na migraciju većeg dijela stanovništva, naročito mlade populacije, „prisiljavajući“ ih na odlazak iz države. Već smo spomenuli da je izuzetno visok procenat nezaposlenosti među mladima, koji ne uspijevaju naći zaposlenje u struci ili uopšte adekvatno zaposlenje, te je to i primarni razlog odlaska mladih iz Bosne i Hercegovine. Ali i ukupno socio-ekonomsko okruženje, zdravstvo, nestabilnost države i drugi problemi doprinose donošenju odluka o odlasku. Prema rezultatima studije *Masovni odlazak mladih iz BiH: potraga za poslom ili bijeg od stvarnosti?* „mladi ljudi ne odlaze ili nisu spremni na odlazak „tek tako“, a da prethodno nisu više godina uložili u pokušaj pronalaženja zaposlenja, i to ne nužno u struci, u Bosni i Hercegovini. Dalje, preko 50% njih su volontirali, bavili se aktivizmom i politikom. A veliki broj njih je redovno glasao na izborima – čak oko 79% ispitanika i ispitanica. Dakle, njihovim odlaskom BiH gubi obrazovan, politički osviješten mladi kadar, a da donosioci odluka ne rade ništa da ih pokušaju zadržati“ (Mujić i Zaimović Kurtović 2017, 14).

---

¹⁹ Prema Anketi o radnoj snazi državne Agencije za statistiku, BiH je 2013. godine imala 3,05 miliona stanovnika, a prošle godine 2,7 miliona, što je za oko 350.000 manje. Ukoliko se toj broju dodaju podaci Unije za održivi povratak prema kojima je od jula 2013. do početka 2019. godine BiH napustilo minimalno 186.000 stanovnika, dolazi se do podatka da je BiH u posljednjih šest godina napustilo više od 530.000 stanovnika. (Boračić-Mršo 2019)

6. ZAKLJUČAK

Analizom pojma tranzicije i njenih vrsta, koje se pojavljuju u teoriji ali i stvarnom iskustvu tranzicijskih zemalja, mogli smo uvidjeti da je tranzicija sveobuhvatan i dugotrajan proces čiji uspjeh nije ničim zagarantovan, ali je izvjesniji u onim društvima gdje postoji osmišljen koncept zamjene jednog društvenog sistema drugim.

Posmatramo li tranziciju u kontekstu promjena u bivšim socijalističkim državama uviđamo tu sveobuhvatnost, jer je tranzicija u tim zemljama podrazumijevala i strukturalne, a i vrijednosne promjene, tj. političku, ekonomsku i sociokulturnu transformaciju. Međutim tok tih promjena nije se odvijao željenim tempom i u dosta zemalja nije dao očekivane rezultate. Neke od tih zemalja još uvijek nisu izgradile konsolidovane demokratske sisteme, koji podrazumijevaju građansku jednakost i participaciju, kolektivne akcije i ostvarivanje širokog kruga građanskih i političkih sloboda, te razvijeno civilno društvo kao sinonim slobode, slobodnog udruživanja i građanskog mehanizama kontrole zakonitosti rada vlasti. Neuspjeh ili ograničen uspjeh nije vezan samo za političku tranziciju, nego za sve njene segmente, što je rezultiralo velikim procentom nezaposlenosti i siromaštva, pljačkaškom privatizacijom, korupcijom, niskim nivoom općih prava, zloupotrebom izbora i pozicija vlasti i slično. Jedan od osnovnih razloga takvog stanja jeste nedostatak demokratske političke kulture i „odozgo“ dirigitirana tranzicija u bivšim socijalističkim zemljama. Demokratija na Zapadu prisutna je dva stoljeća, dok je veliki broj građana bivših socijalističkih zemalja prvi put dobio priliku da učestvuje u demokratskom odlučivanju tek nakon sloma socijalizma. Ista stvar je i sa kapitalizmom. Elementi kapitalizma nastajali su stoljećima u predindustrijskom društvu, a građanske revolucije samo su poslužile da legitimiziraju to novo stanje. „Za razliku od toga povijesnog i spontanog procesa, u tranziciji se kapitalizam formira »odozgo«, tj. država ima ulogu stvaranja uvjeta za nastanak i razvoj kapitalizma i kapitalista...a tu je i jedan od korijena svih mogućih aberacija i zastranjivanja “ (Peračković 2004, 492). Zato možemo potvrditi našu generalnu hipotezu da nominalno-institucionalno prihvatanje demokratije ne predstavlja stvarnu društvenu transformaciju i kraj tranzicije. Za istinsku transformaciju potrebna je izgradnja građanske kulture, odnosno prihvatanje novog sistema vrijednosti, što nije jednostavno i obično traje dugo.

Kao što smo vidjeli u poglavlju o identitetu, prihvatanje novih vrijednosnih obrazaca demokratije i građanskog društva ne dešava se bez otpora, nego čak ide u suprotnom smjeru.

Tranzicijska društva obično posežu za onim vrijednostima koje su imala u iskustvu prije socijalizma, a to su tradicionalne vrijednosti vezane za etničku i konfesionalnu pripadnost. Etnicitet i konfesija javljaju se kao sigurno utočište od nadolazeće neizvjesnosti i novog stanja, što nove nacionalne elite iskorištavaju kako bi ostvarile svoje političke ambicije, predstavljajući se kao jedini legitimni zastupnici nacionalnih interesa i promovirajući naciju/etnos kao najpotpuniji oblik kolektivnog identiteta.

Analizom stanja u Bosni i Hercegovini, u periodu tranzicije, koja još uvijek traje, mogli smo uvidjeti da je upravo princip etničke identifikacije i pripadnosti, uz rat i postdejtonsko političko uređenje, suštinski razlog stagnacije naše države u svim segmentima i po svim parametrima koji pokazuju napredak ka demokratskoj konsolidaciji. Participacija u vlasti i odlučivanju zasniva se na etničkom modelu, gdje konstitutivni narodi (tri dominantne etničke zajednice), odnosno njihovi politički predstavnici imaju legitimitet vršenja političke vlasti i donošenja odluka. Međutim, etnički politički predstavnici ili etno-nacionalne političke elite ili, konkretnije, etno-nacionalni lideri uglavnom imaju oprečne stavove po pitanju države Bosne i Hercegovine i njene budućnosti, teško dolaze do zajedničkih rješenja i često blokiraju reforme neophodne za ekonomski napredak i prosperitet zemlje. »Krizu« je termin koji najadekvatnije opisuje političko stanje u Bosni i Hercegovini od rata do danas. Krizu izazivaju, upravo etno-nacionalne političke elite, koje stalnim svojim nesuglasicama i stalnim manipulacijama stvaraju privid rada i svog aktiviteta, a s ciljem opravdavanja podrške koju su dobili i pripremanjem terena za nove izbore i nove mandate. I zaista, osvrnemo li se sada na period dug četvrt vijeka, možemo vidjeti da nismo daleko odmakli i da su svi procesi društvene transformacije poprilično zakržljali, a da se društvo guši u socijalnim problemima za koje etno-nacionalne političke elite nemaju rješenja ili ne žele ili ne znaju da ih riješe. Nerzuk Ćurak takvo stanje naziva "mirovanjem u lažnom kretanju".

Bosna i Hercegovina je danas, posmatrano po ključnim segmentima, nedovršena i nefunkcionalna država, sa brojnim otvorenim pitanjima unutrašnje teritorijalne organizacije, političkog modela i ekonomskog mehanizma kojim može finansirati održivi razvoj i uspostaviti novi vrijednosni sistem u društvu. Neophodno je uraditi promjene i dogradnje dejtonskog ustava Bosne i Hercegovine, jer sa ovim ustavom Bosna i Hercegovina je postala nefunkcionalna država. Proces odlučivanja u PSBIH determinisan je etničkim principom. Etničke političke stranke, koje

u postdejtonskom periodu dobivaju pobjedu na parlamentarnim izborima, nemaju istorijsku moć za oblikovanje konsenzusa vladajućih političkih stranaka za izvođenje ustavne reforme, a država egzistira u permanentnoj krizi ekonomsko-socijalnog i političkog razvoja (Pejanović 2020).

Ono što se nameće kao generalni zaključak jeste da mi, u Bosni i Hercegovini, moramo izgraditi novi politički sistem koji se neće zasnivati na etničkim, vjerskim ili nekim drugim ograničavajućim principima, nego na savremenim principima građanskog društva u kojem se poštuju ljudska prava i građanske slobode. Trenutni politički sistem u Bosni i Hercegovini zasniva se na etničkim principima gdje jedan vođa predstavlja jedan narod, a tu nema širine i nema pluralizma, a gdje nema pluralizma nema ni istinske demokratije.

7. LITERATURA

- ALDI. 2004. "Udruženje ALDI." 21. April. Poslednji pristup 3. May 2021. https://www.aldi.ba/pages/aldi_reports.php?p_id=53.
- Arnaut, Edin, i Darko Jerković. 2017. "Utjecaj sektora informacionih tehnologija na ekonomski razvoj bosne i hercegovine." *Tranzicija XIX* (40): 64-81.
- ASBIH. 2020. *Anketa o radnoj snazi u Bosni i Hercegovini, 2020. godina*. Demografija i socijalne statistike, Agencija za statistiku BiH. Poslednji pristup maj 2021.
- Bećirović, Fikret. 2013. *Kulturna polivalentnost i apsurd zločina u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava.
- Beljinac, Nikola. 2009. "Liberalizacija postkomunističkih društava Evrope –multikulturalna perspektiva." *Konsolidacija demokratije: 20 godina nakon pada Berlinskog zida*. Beograd: Konrad Adenauer Stifting. 250-259.
- Boračić-Mršo, Selma. 2019. *Radio Free Europe*. 2. Septembar. Poslednji pristup 19. May 2021. <https://www.slobodnaevropa.org/a/odlasci-iz-bih/30142260.html>.
- Brezar, Aleksandar. 2020. *Freedom House*. Poslednji pristup 26. april 2021. <https://freedomhouse.org/country/bosnia-and-herzegovina/nations-transit/2020>.
- BTI. 2020. *BTI 2020 Country Report — Bosnia and Herzegovina*. Country Report, Gütersloh: Bertelsmann Stiftung. Poslednji pristup 26. april 2021. <https://www.bti-project.org/en/reports/country-report-BIH.html#pos0>.
- Cifrić, Ivan. 1996. "Tranzicija i transformacija - između norme i prakse." *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline* 5 (2): 135-153.
- Cifrić, Ivan, i Krunoslav Nikodem. 2006. "Socijalni identitet u Hrvatskoj. Koncept i dimenzije socijalnog identiteta." *Socijalna ekologija. Časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline* 15 (3): 173-202. <https://hrcak.srce.hr/7546>.
- Džafić, Adnan, i Amer Osmić. 2016. "Identitetske osnove bosanskohercegovačkog stanovništva i značaj identiteta kroz popise stanovništva u Bosni i Hercegovini." U *GODISNJAK BZK "PREPOROD"*, autor: Sead Šemsović, 33-45. Sarajevo: BZK "Preporod" Sarajevo.

- EBRD. 2017. *Strategija za Bosnu i Hercegovinu 2017 - 2022*. Strategija, London: The European Bank for Reconstruction and Development .
- Filipović, Muhamed. 2005. "Značenje pojma tranzicija i opće implikacije njegove primjene na procese društvenoga razvoja u Bosni i Hercegovini." U *Ogledi o tranziciji*, autor: Salih Fočo, 7-19. Zenica: Dom štampe.
- Fočo, Salih. 2005. *Ogledi o tranziciji*. Zenica: Dom štampe d.d.
2021. *Freedom House*. 1. January. Poslednji pristup 25. April 2021. <https://freedomhouse.org/reports/nations-transit/nations-transit-methodology>.
- Giddens, Anthony. 2007. *Sociologija*. Beograd: Čegura print.
- Golubović, Zagorka. 1999. *Ja i drugi: Antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*. Beograd: Republika.
<http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/99/jaidrugi/>.
- Haramija, Predrag, i Đuro Njavro. 2016. "Tranzicija i njezini rezultati – zašto tranzicija iz komunističkog u demokratski sustav tržišnog gospodarstva nije ostvarila očekivanja." *Obnovljeni život* 71 (4): 515-527. <https://hrcak.srce.hr/171031>.
- Horvat, Branko. 1999. "Tranzicija i restauracija – dvije alternativne strategije,," *Ekonomija : časopis za ekonomsku teoriju i politiku* VI (1): 1-29.
- Huntington, Samuel P. 1991. *The Third Wave - Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Ibrulj, Nijaz. 2005. *Stoljeće rearanžiranja: eseji o identitetu, znanju i društvu*. Sarajevo: Filozofsko društvo Theoria.
- Jakšić, Duško, i Nebojša Bomeštar. 2011. *Makroekonomija*. 28. November. Poslednji pristup 1. May 2021. <http://www.makroekonomija.org/bih/cijena-tranzicije-i-tranzicioni-gubici-u-zemljama-cee-sa-posebnim-osvrtom-na-bih/>.
- Kalanj, Rade. 2007. "Dimenzije modernizacije i mjesto identiteta." *Socijalna ekologija* 16 (2-3): 113-156. <https://hrcak.srce.hr/17236>.

- Kalanj, Rade. 2010. "Identitet i politika identiteta (Politički identitet)." U *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem svijetu*, autor: Neven Budak i Vjeran Katunarić, 117-133. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo: Pravni fakultet. <https://tripalo.hr/knjige/NacIdent/kalanj.pdf>.
- Kirbiš, Andrej. 2013. "Political Participation and Non-democratic Political Culture in Western Europe, East-Central Europe and Post-Yugoslav Countries." U *Democracy in Transition - Political Participation in the European Union*, uredio Kyriakos N. Demetriou, 225-252. Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag.
- Komšić, Ivo. 2015. *Teorija socijalne pulsacije*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Komšić, Ivo. 2010. "Ustavno-pravni položaj Hrvata nakon Dayton – kontinuitet depolitizacije." U *Hrvati u BiH: Ustavni položaj, kulturni razvoj i nacionalni identitet*, autor: Ivan Markešić, 7-21. Zagreb: Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo - Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Linz, Juan J., i Alfred Stepan. 1996. *PROBLEMS OF DEMOCRATIC TRANSITION AND CONSOLIDATION Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*. London: The Johns Hopkins University Press.
- Maksimović, Dragan. 2013. *15 godina od tajkunske privatizacije u BiH*. 26. August. <https://p.dw.com/p/19Vy2>.
- Maldini, Pero. 2002. "Građansko društvo i demokracija u tranzicijskim društvima." *Politička misao* XXXIX (4): 129–145.
- Maldini, Pero. 2007. "RELEVANTNOST TRANZICIJSKOGA MODELA U POSTKOMUNISTIČKOM KONTEKSTU." *Društvena istraživanja : časopis za opća društvena pitanja* XVI (4-5): 781-804. <https://hrcak.srce.hr/19166>.
- Marković, Goran. 2016. "OGRANIČENJA DEMOKRATSKOG POTENCIJALA POLITIČKOG REŽIMA BOSNE I HERCEGOVINE." Uredio Mirko Pejanović i Zijad Šehić. *DAYTONSKI MIROVNI SPORAZUM I BUDUĆNOST BOSNE I HERCEGOVINE*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. 85-98.

- Merkel, Wolfgang. 1999. "Teorije transformacije: demokratska konsolidacija postautoritarnih društava." *Politička misao* XXXVI (3): 121-150.
2020. *Migracijski profil Bosne i Hercegovine za 2019. godinu*. Sarajevo: Ministarstvo sigurnosti.
- Mill, J. Stuart. 1988. *O slobodi*. Beograd: Filip Višnjić.
- Mujić, Medina, i Lajla Zaimović Kurtović. 2017. *Masovni odlazak mladih iz BiH: potraga za poslom ili bijeg od stvarnosti?* Sarajevo: Centar za izborne studije.
- Mujkić, Asim. 2008. "Ideološki problemi konsocijacijske demokratije u Bosni i Hercegovini." *STATUS magazin za političku kulturu i društvena pitanja* (Udruga građana "Dijalog" Mostar) 13: 122-132.
- O'Donnell, Guillermo, i Philippe C. Schmitter. 2006. *Tranzicije iz autoritarne vladavine: provizorni zaključci o neizvjesnim demokracijama*. Zagreb: Centar za politološka istraživanja.
- Parodi, Francisco J, i Bobana Čegar. 2019. *Preduzeća u državnom vlasništvu u Bosni i Hercegovini: Ocjenjivanje učinka i nadzor*. WP/Dokument br. ex. 19/201, Međunarodni monetarni fond.
- Pašalić Kreso, Adila. 2014. "Tjeskoba i nelagoda identiteta apatrida i ostalih u kontekstu BiH." *Pedagogijska istraživanja* 11 (2): 191–201.
- Pejanović, Mirko. 2020. "Društveno-istorijski kontekst opstojnosti i razvoja države Bosne i Hercegovine u postdejtonskom vremenu." U *Prilozi o historiografiji Bosne i Hercegovine (2001–2017)*, uredio Dževad Juzbašić i Zijad Šehić, 211-229. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Peračković, Krešimir. 2004. "Sociologija tranzicije: strukturalni, sociokulturni i neomodernizacijski pristup." *Društvena istraživanja : časopis za opća društvena pitanja* 13 (3 (71)): 487-504.
- Pridham, Geoffrey, i Tatu Vanhanen. 2003. *Democratization in Eastern Europe - Domestic and international perspectives*. New York: Taylor & Francis e-Library.

- Sahadžić, Maja. 2009. "Priroda političkog sistema u Bosni i Hercegovini." U *UVOD U POLITIČKI SISTEM BOSNE I HERCEGOVINE – IZABRANI ASPEKTI*, autor: Saša Gavrić, Damir Banović i Dr. Christina Krause, 17-44. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar; Fondacija Konrad Adenauer; Predstavništvo u Bosni i Hercegovini.
- Smit, Antoni D. 1998. *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Stanković Pejnović, Vesna. 2010. "Identitet i multikulturalizam nacionalnih država na Balkanu." *Matica, Časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu* (Matica crnogorska) 127-156.
- Stojanov, Dragoljub. 2001. "BOSNA I HERCEGOVINA OD 1995.: TRANZICIJA I REKONSTRUKCIJA PRIVREDE." Sarajevo.
- Stradiotto, Gary A., i Sujian Guo. 2010. "Transitional modes of democratization and democratic outcomes." *International Journal on World Peace* (Paragon House Publishers) XXVII (4): 5-40.
- Šiber, Ivan. 1992. "Politička kultura i tranzicija." *Politička misao* 29 (3): 93-110. <https://hrcak.srce.hr/112399>.
- The World Bank. 2019. *Doing Business 2020*. World Bank Group. <https://www.doingbusiness.org>.
- TI BiH. 2020. *SPRECAVANJE NEKAŽNJIVOSTI U SLUCAJEVIMA KORUPCIJE NA VISOKOM NIVOU*. Banja Luka: Transparency International u Bosni i Hercegovini.
- Transparency International BiH. 2009. *Privatizacija državnog kapitala u Bosni i Hercegovini*. Uredio Boris Divjak i Aleksandra Martinovic. Banja Luka: Transparency International BiH.
- Vojnić, Dragomir. 2013. "Ekonomija i politika tranzicije – pola stoljeća povijesti reforme socijalizma i tranzicije 1962. – 2012. u svjetlu novije ekonomske povijesti." *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. Razred za društvene znanosti* (Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti) (516=50): 153-186.
- Weber, Bodo. 2020. *Deutsche Welle*. 18. octobar. Poslednji pristup 26. april 2021. <https://p.dw.com/p/3k1Fw>.

- WorldBank. 2002. *Transition, The First Ten Years : Analysis and Lessons for Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Washington, DC: The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank. <http://hdl.handle.net/10986/14042>.
- Zgodić, Esad. 2012. *Teritorijalni nacionalizmi : ideologija, zlotvorstvo i alternative*. Sarajevo: Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.
- Zrinščak, Siniša. 2003. "Socijalna politika u kontekstu korjenite društvene transformacije postkomunističkih zemalja." *Revija za socijalnu politiku* (Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Studijski centar socijalnog rada) X (2): 135-159.
- Žažar, Krešimir. 2015. "Što nakon (društvene) tranzicije? Kritičke crtice uz upotrebu tranzicijskoga pristupa u sociološkim razmatranjima hrvatskoga društva." *Revija za sociologiju* 45 (2): 171-199. <https://hrcak.srce.hr/152185>.